

परिवर्तनका कथाहरू

स्थानीय बाली परियोजना (Local Crop Project)

सम्मान पत्र सहित छिप्रा, हुम्लाका कृषि जैविक विविधता संरक्षक कृषकहरू

परिवर्तनका कथाहरू

प्रकाशक	:	ली-बर्ड, जीन बैंक/नार्क र बायोभर्सिटी इन्टरनेशनल
सर्वाधिकार	:	प्रकाशकमा
प्रकाशन मिति	:	वि.सं. २०७६
छापिएको प्रति	:	५००
सम्पादक	:	कृष्णहरि घिमिरे, निरन्जन पुडासैनी र देवेन्द्र गौचन
समीक्षक	:	डा. हीराकाजी मानन्धर
कथा लेखन	:	वृन्दा कुमारी लिंखा, निरन्जन पुडासैनी, पूर्ण पौडेल, रिता गुरुङ, ललिता आले मगर, प्रगति बाबु पनेरु, सुन्दर रावत र सरोज पन्त
फोटोहरू	:	ली-बर्ड फोटो बैंक
डिजाईन	:	हेम जि.सी., ली-बर्ड

विषय-सूचि

भूमिका

खण्ड: १ गौरिशंकर गाउँपालिका-१ र २, जुंगू, दोलखा

कोदो चुट्ने मेसिन: महिला-मैत्री कृषि यान्त्रिकरणको एक सफल उदाहरण	१
रैथाने जात प्रवर्धनको उदाहरण दोलखा खैरो घ्यू सिमी	३
एक कृषि प्राविधिकको व्यक्तित्व विकासमा परियोजनाको भूमिका	६
संयुक्त पहलको नमुना बन्न सफल जुंगू सामुदायिक बीउ बैंक	८
सामुदायिक बीउ बैंक र राष्ट्रीय जीन बैंकको सहकार्यमा फैलँदै उवाका नयाँ जातहरू	१०

खण्ड: २ मर्स्याङ्दी गाउँपालिका-१ र २, घनपोखरा, लमजुङ

घनपोखराको चिनारी बन्दै रैथाने बाली कागुनो	१३
महिला सशक्तिकरणको एक नमुना : रत्न कुमारी गुरुङ	१५
खाद्य मेला मार्फत स्थानीय बाली र खाद्य संस्कृतिको प्रवर्धन	१७
सुधारिएको गोठेमलले स्थानीय बाली उत्पादनमा आएको परिवर्तन	१९
स्थानीय बाली संरक्षणमा घनपोखरा, लमजुङको सामुदायिक बीउ बैंक	२१

खण्ड: ३ तातोपानी गाउँपालिका-४, हाँकु, जुम्ला

जुम्लामा बीउ बैंक : बीउ प्रणाली सवलीकरणको आधार	२४
समाज परिवर्तनको माध्यम बन्दै कृषि जैविक विविधता पाठशाला	२६
'कोसेली घर' - सामुदायिक बीउ बैंकको प्रमुख आयस्रोत बन्दै	२८
बीउ उत्पादनले एकल महिलाको परिवारमा आएको परिवर्तन	३०
स्थानीय बाली परियोजनाले महिलाको जीवनशैलीमा ल्याएको परिवर्तन	३२

खण्ड: ४ खार्पुनाथ गाउँपालिका-४, छिप्रा, हुम्ला

जैविक विविधता कृषक पाठशालाले हुम्ला महिलामा ल्याएको परिवर्तन	३५
हुम्ला जिल्लाकै पहिलो र नमुना सामुदायिक बीउ बैंक	३७
स्थानीय कृषि उद्यमी परिचालन मार्फत स्थानीय बालीको प्रवर्धन र बजारिकरण	३९
आर्थिक सशक्तिकरण हुँदै हुम्लाका सहकारी	४०

भूमिका

जैविक विविधता, अनुसन्धान तथा विकासका लागि स्थानीय पहल (ली-बर्ड), नेपाल कृषि अनुसन्धान परिषद् (नार्क), कृषि विभाग र बायोभर्सिटी इन्टरनेशनलको संयुक्त पहल तथा विश्व वातावरणीय सहजता (Global Environment Facility) मार्फत संयुक्त राष्ट्रसंघीय वातावरणीय कार्यक्रम (United Nations Environment Programme) को सहयोगमा सन् २०१४ देखि पाँच वर्षका लागि नेपालका हुम्ला, जुम्ला, लमजुङ र दोलखा जिल्लामा वातावरणीय अवस्थामा अनुकूल रहने प्रविधिको विकासका लागि यस अनुसन्धानमुलक परियोजना संचालन भएको हो । यस परियोजनाको मुख्य उद्देश्यहरूमा स्थानीय कृषि जैविक विविधताको व्यवस्थापनका लागि उपयुक्त प्रविधिहरूको विकास गर्ने, वर्तमान अवस्थामा रहेको बीउ उत्पादन प्रणालीको अध्ययन गरी बीउको गुणस्तर र उपलब्धतामा सुधार ल्याउने र कृषि जैविक विविधताको दिगो व्यवस्थापनका लागि भएका नीति नियमहरूको अध्ययन गरी आवश्यकतानुसार नीतिगत छलफल तथा बहस पैरवी गर्ने आदि पर्दछन् । विशेषगरी यस परियोजना मार्फत फापर, चिसो सहन सक्ने धान, कोदो, सिमी, लहुरे, उवा, चिनो र कागुनोका स्थानीय जातहरूमा अध्ययन अनुसन्धान गर्दै मध्य तथा उच्च पहाडका कृषकहरूलाई बीउ तथा यी बालीहरूको व्यवस्थापन र प्रशोधनका प्रविधिहरूमा सुलभ पहुँच पुर्याउन सहयोग गर्ने जस्ता कार्यहरू संचालनमा ल्याएको छ ।

यस परियोजनाको लक्षित समूह अन्तर्गत, नेपालका उच्च पर्वतीय क्षेत्रका साना किसान, आदिवासी, महिला तथा जनजातिहरू पर्दछन् । परियोजनाले लक्षित बालीहरूको अध्ययन अनुसन्धानका साथै स्थानीय कृषक समूह वा सहकारीसँग सहकार्य गरी रैथाने जैविक विविधतामा आधारित जिविकोपार्जन सुधारका कार्यक्रमहरूसमेत संचालन गरेको छ । परियोजनाले कृषि जैविक विविधता पाठशाला संचालनमार्फत सामुदायिक बीउ बैंकको अवधारणालाई अवलम्बन गर्दै स्थानीय बाली तथा जातहरूको यथास्थानीय संरक्षण, बीउ उत्पादन तथा बिक्रि वितरणका कार्यहरू संचालनमा ल्याएको छ । स्थानीय कृषक संस्थाहरूकै अगुवाईमा विभिन्न रैथाने बालीका जातहरूको राष्ट्रियस्तरमा दर्ता प्रक्रियाको सुरुवात पनि गरिसकेको छ । साथै, परियोजनाले महिला कृषकहरूको कार्यभार कम गर्न सहयोगी रैथाने बाली प्रशोधन प्रविधिहरूको सफल परीक्षण र प्रवर्धनका कार्यहरू पनि संचालनमा ल्याएको छ । परियोजना संचालनको ५ वर्षको अवधिमा हुम्ला, जुम्ला, लमजुङ र दोलखामा गरी ४ वटा सामुदायिक बीउ बैंकहरूको स्थापना भईसकेको छ भने करिब २०,००० घरधुरीहरू प्रत्यक्षरूपमा लाभान्वित भएका छन् ।

यस पुस्तिकाले स्थानीय बाली परियोजना संचालनका क्रममा परियोजनासँग प्रत्यक्ष रूपमा आवद्ध भएका कृषक, कृषक समूह, कृषि उद्यमी र सहकारीहरूका सफलता एवं परियोजनाको सहयोगमा समाजमा आएका सकारात्मक परिवर्तनका कथाहरू समेटेको छ । पुस्तिकामा समेटिएका कथाहरूमार्फत यस परियोजनाका असल अभ्यास, सिकाई तथा अनुभवहरू अन्य लक्षित वर्गहरूमाभर पुर्याउने प्रयास गरिएको हो ।

यस पुस्तिका प्रकाशनमा सहयोग पुऱ्याउनु हुने परियोजनाका कर्मचारी, बैज्ञानिक तथा सम्पूर्ण कृषकहरूलाई हार्दिक धन्यवाद दिन चाहन्छौं ।

खण्ड: १

गौरिशंकर गाउँपालिका-१ र २, जुंगू, दोलखा

कोदो चुट्ने मेसिन: महिला-मैत्री कृषि यान्त्रिकरणको एक सफल उदाहरण

स्थानीय बाली परियोजनाले कोदो चुट्ने र फल्ने मेसिन परीक्षणका लागि जुंगू (हाल गौरीशंकर गाउँपालिका १ र २), दोलखा ल्याउने निर्णय सुनाउँदा स्थानीय कृषकहरू निकै उत्साहित भएका थिए । 'कोदो चुट्ने पनि मेसिन हुन्छ र ?' भनेर जुंगू सामुदायिक बीउ बैंक दोलखाका सदस्यहरूले अचम्मित हुँदै सोधेका पनि थिए । नेपाल कृषि अनुसन्धान परिषद (नार्क) को कृषि इन्जिनियरिङ्ग महाशाखाद्वारा निर्मित कोदो चुट्ने मेसिनको परीक्षण, प्रतिक्रिया संकलन र परिमार्जनमा ली-बर्डले सहयोग गर्दै आएको थियो । यसै क्रममा स्थानीय बाली परियोजनाले परिमार्जित विद्युतीय कोदो चुट्ने र फल्ने मेसिनको सफल परीक्षण जुंगूमा गरेको थियो ।

सन् २०१६ डिसेम्बरमा पहिलो पटक परियोजनाले स्थानीय साभेदार संस्था श्री हिमचुली बहुउद्देश्यीय सहकारी संस्थालाई अनुदानमा एक थान कोदो चुट्ने र फल्ने मेसिन सामाजिक उपयोग र परीक्षणको लागि अनुदानमा उपलब्ध गरायो । 'सेवाका लागि शुल्क' अवधारणा लिएर सहकारीले उक्त मेसिन प्रयोगमा ल्यायो र पहिलो वर्षमा नै मेसिन निकै उपयोगी भएको प्रतिक्रियाहरू प्राप्त भए । जुंगूमा सन् २०१९ सम्म आइपुग्दा परियोजनाको सहयोगमा उपलब्ध गराइएका जम्मा ६ थान मेसिनहरू साभेदार सहकारी र महिला समूहमार्फत संचालनमा रहेका छन् । सामुदायिक बीउ बैंक सदस्य तथा मेसिन परिचालक उद्धव कार्की भन्नुहुन्छ - "सिजनमा कोदो चुट्ने मेसिनलाई भ्याइ-नभ्याइ नै हुन्छ, ६ वटै मेसिनहरू टोल-टोलमा लगेर पालैपालो चुट्ने गरेका छौं र उठेको रकम समूहको कोषमा बचत गर्ने गरेका छौं ।"

जुंगूमा करिब ९७% घरधुरीले कोदोलाई एक मुख्य बालीको रूपमा खेती गर्दै आएका छन् । परियोजनाको आधार सर्वेक्षणको आंकडाअनुसार प्रतिघरधुरी औसत कोदो खेतीको क्षेत्रफल ३.५ रोपनी र उत्पादकत्व ८६.८ केजी प्रतिरोपनी रहेको छ । यति धेरै खेती र उत्पादन हुने कोदोको कटानी र चुटानी स्थानीय औजारकै भरमा हुँदै आएको अवस्था थियो । कोदो चुट्नेका लागि ग्याल्बी, लौरो र मुङ्गोको प्रयोग हुन्थ्यो भने चुटिसकेको कोदोको दानालाई उपयोग योग्य बनाउन फेरि ओखल वा मुस्लीमा फल्ने काम हुन्थ्यो । परम्परागत हिसाबले जुंगूमा जुनसुकै बालीको कटानीपश्चात् बाली चुट्ने, सुकाउने, केलाउने, भन्डारण गर्ने काम महिलाहरूकै हुने गर्दछ र कोदो बालीमा पनि यी सम्पूर्ण प्रक्रियाहरूमा महिला कृषकहरूकै बढी संलग्नता हुने गर्दछ ।

पछिल्लो समयमा कोदोको खेती र उपयोगिता कम हुँदै जानुमा प्रशोधनका क्रममा हुने अधिक कार्यभारलाई एक प्रमुख कारण मानिन्छ । विशेषगरी महिला कृषकहरूलाई चुट्ने र फल्ने क्रममा बढी कार्यभार हुने हुनाले कोदोको खेती कम हुँदै गएको भन्ने स्थानीयहरूको पनि भनाई छ । यिनै तथ्यलाई मध्यनजर गरी परियोजनाले कोदो चुट्ने र फल्ने प्रक्रियामा यान्त्रिकरणको उपाय अपनाएको हो ।

विद्युतबाट चल्ने यस मेसिनले प्रतिघण्टा १.६ युनिट विद्युत खपत गरी ६० देखि ७० के.जी.सम्म कोदो चुट्ने र फल्ने काम गर्न सक्दछ । सामान्यतया परम्परागत तरिकाबाट एक दिनको कोदो चुटाइको प्रतिव्यक्ति ज्याला १००० रुपैयाँ पर्न आउँछ र दिनभरिमा करिब १०० देखि १२० के.जी कोदो चुटिन्छ, जुन काम मेसिनले २ घण्टाभन्दा कम समयमा नै गर्न सक्दछ । समग्रमा भन्नु पर्दा आर्थिक हिसाबले परम्परागत तरिकाभन्दा यान्त्रिक विधि निकै फाइदामूलक छ । एक कृषकले एक दिनमा चुट्ने कोदोको परिमाण उक्त मेसिनले एक घण्टाभन्दा कम समयमा नै चुट्ने र फल्ने गर्न सक्दछ । मेसिनले चुटेको कोदोलाई फेरि फल्नु पर्ने भन्फट नहुने हुँदा अतिरिक्त कार्यभार पनि कम भएको छ र उपयोग गर्ने कृषकहरू निकै सन्तुष्ट छन् । जुंगूमा प्रतिघण्टा १०० रुपैयाँ शुल्क लिएर सेवा दिने गरिएको र संकलित रकम मेसिनको मर्मत तथा समूहको बचत वृद्धिका लागि उपयोग गरिँदै आएको छ ।

कोदो चुट्ने मेसिन संचालनमा आएपछि महिला कृषक अत्यन्त खुशी छन्, किनकि मेसिन चलाउन पुरुषहरूले पनि सहयोग गर्न थालेका छन् । पहिले-पहिले महिला मात्र खटिनु पर्ने काममा अहिले पुरुषहरूले पनि सहयोग गर्न थालेपछि कार्यभार निकै कम भएको उनीहरूको अनुभव छ । महिला कृषक तथा जुंगू सामुदायिक बीउ बैंककी कोषाध्यक्ष लक्ष्मी बराईली भन्नुहुन्छ - 'यो कोदो चुट्ने मेसिन त बरदान जस्तै भाको छ हामीलाई । हप्ता दिन लगाएर चुट्नु पर्ने कोदो एकै दिनमा सकिन्छ, अनि ओखलमा फल्नु पनि पर्दैन । समय र श्रमको बचतसँगै मेसिनको आम्दानीले हाम्रो समूहको कोष पनि वृद्धि भएको छ ।'

सामान्य अभिमुखीकरणपछि सजिलै चलाउन सकिने यो कोदो चुट्ने मेसिन एक ठाउँबाट अर्को ठाउँमा लम्न सजिलो छ । मेसिनमा खराबी आए पनि स्थानीयस्तरमै मर्मत गर्न सकिने हुनाले पनि यसको उपयोगितामा भन्ने सहजता भएको स्थानीय कृषक तेज बहादुर खड्काको भनाइ छ । विभिन्न महिला समूह र सहकारीको मातहतमा रही संचालनमा रहेका यी कोदो चुट्ने मेसिनहरूले एक सिजनमा २५० भन्दा बढी घरधुरीलाई सेवा पुऱ्याउँदै आएका छन् । यसको प्रमाणित उपयोगितालाई बुझेर स्थानीय निकायले पनि आगामी आर्थिक वर्ष कृषि अनुदान कार्यक्रमअन्तर्गत थप कोदो चुट्ने मेसिनहरू उपलब्ध गराउने योजना बनाएको जानकारी गौरीशंकर गाउँपालिका वार्ड नं १ का अध्यक्ष श्री भलक कुमार कार्कीले दिनुभयो । परम्परागत कठिन तथा भन्फटिलो कोदो प्रशोधन प्रक्रियालाई मेसिनको प्रयोगले अत्यन्तै सहज बनाइदिएको उहाँको पनि व्यक्तिगत अनुभव रहेको छ । यस मेसिनको निर्माण मूलतः कोदो बालीका लागि भए पनि गहुँ र उवा चुट्नेका लागि समेत यसको प्रयोग भएको पाइन्छ ।

समग्रमा, मेसिनको प्रयोगले मानव श्रम, समय र आर्थिक स्रोतको बचत गराउनका साथै महिलाहरूको कार्यभारसमेत उल्लेख्य रूपमा कम गराउन सफल भएको छ । ग्रामीण क्षेत्रबाट गैह्र कृषि रोजगार, उच्च शिक्षा तथा सहरी सुविधाका लागि बढ्दो बसाइँ सराइँका कारण सिर्जित मानव स्रोतको अभावको अवस्थालाई पनि यस प्रविधिले धेरै हदसम्म कम गर्ने कुरा निश्चित छ । विद्युतीय कोदो चुट्ने/फल्ने मेसिनलाई एक महिला-मैत्री र बहु-उपयोगी कृषि यान्त्रिकरणको सफल उदाहरण मान्न सकिन्छ ।

✍ वृन्दा कुमारी लिंखा र निरन्जन पुडासैनी

रैथाने जात प्रवर्धनको उदाहरण दोलखा खैरो घ्यू सिमी

वि.सं. २०७१ सालमा स्थानीय बाली परियोजनाको सुरुवाती चरणका क्रियाकलापहरू संचालन हुँदै थिए । हाल गौरीशंकर गाउँपालिका वडा नं. १ (साविकको जुंगू गा.वि.स. वडा नं. ७) मा स्थानीय कृषकहरू र परियोजनाका कर्मचारीबीच परियोजनाका लक्षित बालीहरूबारे समूहगत छलफल हुँदै थियो । रैथाने बाली र तिनका जातहरूको नाम सूचीकृत गर्नुका साथै हाल ती जातहरूका अवस्थाबारे छलफल भयो । यसै क्रममा, सबैलाई मनपर्ने तर बीउ पाउनै गाह्रो अवस्थामा पुगेको स्थानीय 'खैरो घ्यू सिमी' को कुरा चल्न थाल्यो । सबैलाई मनपर्ने भए पनि हरियो कोसामै सबै उत्पादन तरकारीको रूपमा खपत हुने र बीउ नजोगाउने प्रवृत्तिले गर्दा यो जातको सिमी गाउँबाट हराउन लागेको कुरा पत्ता लाग्यो । बुझ्दै जाँदा उक्त लोपोन्मुख जातको सिमी जुंगू दाखा गाउँका कृषक श्री छत्र बहादुर जिरेलको घरमा भएको जानकारी प्राप्त भयो । उहाँले परियोजनाका प्राविधिक कर्मचारी श्री वृन्दा लिखालाई एउटा कोसा (७ वटा दानाहरू) दिनुभयो र परियोजनाले उक्त जातलगायत अन्य जातका रैथाने सिमीहरू जैविक विविधता प्रदर्शनी स्थलमा लगाई थोरै भए पनि बीज वृद्धि गर्नुको ।

दोस्रो वर्षमा परियोजनाले उक्त जातको सिमीलगायत राष्ट्रिय जीन बैंक र परियोजनाका अन्य कार्यक्षेत्रहरू (हुम्ला, जुम्ला र लमजुङ) बाट प्राप्त सिमीसहित ४७ जातका रैथाने सिमीहरूको चारित्रिक गुणहरू परीक्षण गर्नुको । परीक्षणमा सम्मिलित ४७ सिमीहरूमा जुंगूका स्थानीय बासीहरूको उपस्थितिमा सहभागितामूलक जातीय छनौट पनि भयो । समग्र बोटको अवस्था, कोसा फलाइ र रोग-कीराको असरलाई मुख्य आधार बनाई मतदानका आधारमा गरिएको छनौटमा पहिलो राष्ट्रिय जीन बैंकबाट ल्याइएको मुस्ताङ सेतो सिमी, दोस्रो जुंगूकै स्थानीय पहिलो सिमी र तेस्रोमा खैरो घ्यू सिमी छनौट भयो र परियोजनाले तिनै वटा सिमीमा काम गर्ने निधो गर्नुको । पहिलो सिमीको अवस्था सामान्य भएकोले परियोजनाले लोपोन्मुख जात खैरो घ्यू सिमीलाई बढी प्राथमिकता दिँदै दुबै सिमीहरूको बीज वृद्धि र अनुसन्धानका कामहरू अघि बढायो । साथसाथै मुस्ताङ सिमीको पनि बीजवृद्धि गरियो । धेरैभन्दा धेरै घरधुरीहरूले यस जातको खेती गर्नु र यो जातको यथास्थानमा संरक्षण होस् भन्ने उद्देश्यले क्रमशः बीजवृद्धि गर्दै स्थानीयस्तरमा हरेक वर्ष निःशुल्क बीउ वितरण गरियो ।

सुरुवाती वर्षहरूमा जुंगू क्षेत्रमा मात्रै वितरण गरिए पनि पछिल्ला वर्षहरूमा जुंगू जस्तै हावापानी भएका क्षेत्रहरू (सिन्धुपाल्चोक र कास्की) मा पनि यस जातको बीउ परीक्षणका रूपमा वितरण गरियो । जतासुकै खैरो घ्यू सिमीको राम्रो नतिजा आयो र माग पनि बढ्न थाल्यो । जुंगू गाउँमा पनि धेरै घरधुरीहरूले यस जातको खेती गर्न थाले । यसरी लोपोन्मुख अवस्थामा पुगिसकेको जात परियोजनाको पहलले गर्दा पुनः जागृत भएर आयो । परियोजनाले वितरण गरेको बीउ छरछिमेकमा बीउ आदान प्रदान प्रक्रियामार्फत फुनै फैलँदै गयो र अन्यत्र पनि यो जात निकै लोकप्रिय भएको जानकारीहरू प्राप्त भयो । वर्षमा दुई बाली/सिजन खेती गर्न सकिने (हिउँदे र बर्षे) हरियो कोसा धेरै लाने, लामो समयसम्म फल्ने र रोग-कीरा कम लाने गुण भएको यो जात व्यवसायिक खेतीका लागि उपयुक्त भएको ठम्याइ परियोजना टोलीलाई भयो ।

तालिका १: खैरो घ्यू सिमीको परियोजनामार्फत गरिएको बीउ उत्पादन तथा वितरण तथ्यांक

आ.व.	उत्पादित बीउ परिमाण (के.जी.)	वितरित घरधुरी संख्या	कैफियत
२०७१/७२	१२	३	परीक्षणका लागि मात्र
२०७२/७३	५	२९	बीज वृद्धि तथा वितरण
२०७३/७४	४६	८८	बीज वृद्धि तथा वितरण
२०७४/७५	४९	२९१	बीज वृद्धि तथा वितरण
२०७५/७६	७५	१००० भन्दा बढी	वितरण (सिन्धुपाल्चोकसहित)

स्रोत: परियोजना बीउ उत्पादन तथा वितरण रेकर्ड फाइल, २०७१ देखि २०७६

स्थानीयस्तरमा यो जात खेतबारीमा फैलँदै गर्दा परियोजनाले यो जातसहित अन्य तीन जात (स्थानीय पहेंलो सिमी, त्रिशुली सिमी र जयन्ती सिमी) सम्मिलित उत्पादन परीक्षणहरू (हिउँदे र बर्षे) वि.सं. २०७४/७५ मा सम्पन्न गर्‍यो । परीक्षणको नतिजामा पनि यो खैरो घ्यू सिमी राम्रो पाइयो । यिनै नतिजाहरूलाई आधार मानी परियोजनाले जुंगूको खैरो घ्यू सिमीको जातीय दर्ता प्रक्रियासमेत अघि बढाइसकेको छ । वि.सं. २०७५ सालमा बीउबिजन गुणस्तर नियन्त्रण केन्द्र (SQCC) सँग राष्ट्रिय जीन बैंक र परियोजनाले समन्वय गरी जातीय उन्मोचन तथा दर्ता समिति (VRRC) का पदाधिकारीहरूलाई स्थलगत अनुगमन गराइएको थियो । अनुगमन समितिले यस जातलगायत जुंगूकै अर्को स्थानीय पहेंलो सिमीको जातलाई दर्ता प्रक्रिया अघि बढाउन सिफारिस गरिसकेको छ । जातीय दर्ता प्रस्तावना मस्यौदा तयार भइसकेको छ भने परियोजनाले यस जातको सिमीको परिचय तथा खेती प्रविधि समेटेर जानकारी पत्रसमेत प्रकाशित गरिसकेको छ । औपचारिक रूपमा जुंगूको रैथाने यस सिमीलाई 'दोलखा खैरो घ्यू सिमी' को नामले दर्ता गरिने प्रस्तावमा उल्लेख छ । राष्ट्रिय जीन बैंकलाई यस जातको दीर्घकालिन संरक्षणका लागि बीउको नमुना र पासपोर्ट डाटा हस्तान्तरण गरिसकेको छ ।

यसरी कुनै बेला लोपोन्मुख अवस्थामा पुगिसकेको खैरो घ्यू सिमी हाल जुंगू गाउँ (गौरीशंकर गा.पा. १ र २) का करिब ९०% घरघुरीले घरायसी प्रयोजनका लागि खेती गर्दै आएका छन् । परियोजनाकै सहयोगमा जुंगू, दोलखामा संचालित जुंगू सामुदायिक बीउ बैंकले यस जातको संरक्षण, प्रवर्धन र बजारीकरणको जिम्मा लिएको छ र यो जात औपचारिक बीउ प्रणालीमा प्रवेशको प्रक्रियामा छ । यसरी स्थानीय बाली परियोजनाको यो क्रियाकलाप रैथाने बाली संरक्षण र प्रवर्धनको राम्रो नमुना बनेको छ । स्थानीय सरकार र सरोकारवाला निकायहरूसमेत यस उपलब्धिलाई संस्थागत गरी एउटा असल नमुना प्रस्तुत गर्ने जमर्कोमा जुटेका छन् ।

✍ वृन्दा कुमारी लिंखा र निरन्जन पुडासैनी

एक कृषि प्राविधिकको व्यक्तित्व विकासमा परियोजनाको भूमिका

विगत ५ वर्षसम्म दोलखाको गौरीशंकर गाउँपालिका वडा नं. १ र २ (तत्कालिन जुंगू गा.वि.स.) मा 'स्थानीय बाली परियोजना' संचालनमा आएको थियो । परियोजनामा अनुसन्धानमूलक क्रियाकलापहरू धेरै भएकाले परियोजनाका कर्मचारीहरूलाई सघाउन एकजना स्थानीय सहयोगी कर्मचारीको आवश्यकता महशुस भयो । स्थानीय बुद्धिजीवीहरूको सल्लाहमा तत्कालिन जुंगू गा.वि.स. वडा नं. ७ निवासी सम्फना जिरेलको नाम सिफारिस भयो । सम्फनाले भर्खरै मात्र कृषि विषयमा ३ वर्षे जे.टि.ए.को पढाइ सकेर कार्यगत तालिम (OJT) पनि सकिसक्नु भएको थियो । केही दिनको चिनजानपछि फिल्ड कर्मचारीद्वारा परियोजनाको अवधारणाबारे परिचित हुनुभयो । साथै नियुक्तिका लागि आवश्यक प्रक्रिया पनि पुरा भयो । यो उहाँको पेशागत जीवनका लागि पहिलो र महत्वपूर्ण खुडकिलो थियो ।

वि.सं. २०७१ असारमा सम्फना जिरेलले स्थानीय बाली परियोजनामा परिचारिका (Field Motivator) को रूपमा काम शुरू गर्नुभयो । एकदमै कम बोल्ने र लजालु स्वभाव भएकी सम्फना काम भने निकै लगावका साथ गर्ने, नबुझेका कुराहरू सोध्ने र नयाँ कुराहरूमा चासो दिने प्रवृत्तिको हुनुहुन्थ्यो । पढाइको क्रममा अन्य धेरै प्राविधिक विषयहरू पढेको भए पनि स्थानीय बालीहरूको विविधता, तिनको महत्व, सहभागितामूलक कृषि अनुसन्धान र सामाजिक परिचालनका विषयहरूमा उहाँको विज्ञता धेरै नै कम थियो । परियोजनाका शुरुवाती चरणका समूहगत छलफलहरू, फिल्ड अनुगमन, जैविक विविधता अभिलेखिकरणका क्रममा उहाँले कसरी समूहस्तरमा छलफल गर्ने, कसरी तथ्यांकहरू संकलन गर्ने र कसरी छलफल सहजीकरण गर्ने भन्ने बारे सिक्नुभयो । औपचारिक र अनौपचारिक दुबै तरिकामा हुने छलफल र अन्तरक्रियाहरूबाट बिस्तारै सिक्दै जानुभयो । साथसाथै परियोजनाबाट स्थापना भएका विभिन्न जैविक विविधता प्रदर्शनी स्थलहरूका व्यवस्थापनका क्रममा कसरी परीक्षण स्थलहरू स्थापना गर्ने, कसरी विभिन्न जातहरूको विवरणहरू नभुक्किने गरी मिलाएर सुरक्षित गर्ने भन्ने बारे पनि सिक्नुभयो । पहाडी बाली अनुसन्धान कार्यक्रम, काब्रे, दोलखाबाट कार्यगत तालिम लिनु भएकोले पनि उहाँलाई अनुसन्धानमूलक काममा चासो थियो र सोहीअनुरूप उहाँको अनुसन्धान तथा सामाजिक परिचालन क्षमतामा वृद्धि हुँदै गयो । परियोजनाको आर्थिक र प्रशासनिक काममा समेत संलग्नता बढ्दै जाँदा उहाँको समग्र क्षमता विकास भयो । परियोजनाअन्तर्गत बेलाबेला हुने कृषि वैज्ञानिकहरूको स्थलगत भ्रमण, प्राविधिक छलफल र अनुभव साटासाटबाट सम्फनाले अभै

धेरै कुराहरू बुझ्ने मौका पाउनु भयो । परियोजनामार्फत उपलब्ध भएका विभिन्न प्रकाशनहरूका माध्यमबाट पनि उहाँले जैविक विविधता संरक्षणसम्बन्धी धेरै ज्ञानहरू हासिल गर्नुभयो । विशेषगरी सामुदायिक बीउ बैंकको अवधारणा उहाँलाई बिल्कुलै नयाँ थियो र यसै परियोजनामा संलग्न हुँदा उहाँमा बीउ बैंकप्रतिको बुझाई वृद्धि भयो ।

आफुसँगै कृषि प्राविधिकको अध्ययन सकेका कतिपय साथीहरू त्यत्तिकै घर बस्न बाध्य भएका बेला आफु भने आफ्नै जन्मथलोमा सेवा गर्ने अवसर पाउँदा उहाँ निकै खुसी हुनुहुन्थ्यो । जुगू गाउँभरिनै सम्भनाको लगनशीलता र प्रगति अनुकरणीय नमुना बनेको थियो । समग्ररूपमा भन्नु पर्दा परियोजनाको सहयोगमा एक स्थानीय महिलाको पेशागत क्षमता विकास र सामाजिक प्रतिष्ठा अभिवृद्धिमा स्थानीय बाली परियोजनाले प्रत्यक्ष रूपमा योगदान पुऱ्याएको थियो ।

करिब १ वर्ष स्थानीय बाली परियोजनामा काम गरिसकेपछि सम्भनाको लगनशीलता र ज्ञानको कदर गर्दै ली-बर्डले उहाँलाई प्राविधिक कर्मचारीको रूपमा नियुक्ति दिने निर्णय गर्‍यो । यो दोश्रो खुड्किलो उहाँको पेशागत विकासका लागि महत्वपूर्ण रह्यो । ली-बर्डमार्फत सिन्धुपाल्चोक जिल्लाका लागि कृषि प्राविधिकको रूपमा पारिवारिक कृषि पुनर्निर्माण परियोजनामा करिब १ वर्ष काम गर्नुभयो । यस दौरानमा पनि सम्भना स्थानीय बाली परियोजनासँग अप्रत्यक्ष रूपमा संलग्न हुनुभयो र परियोजनाका कर्मचारीहरूसँग बेला-बेला प्राविधिक सल्लाह सुभाब लिनै गर्नुहुन्थ्यो । ली-बर्डपछि टुकी संघ, दोलखामा संलग्न भई कृषि प्राविधिककै रूपमा काम गर्नुभयो र हाल नेपाल ग्रामीण पुनर्निर्माण संस्था (RRN) मा कार्यरत हुनुहुन्छ । स्थानीय बाली परियोजनामा संलग्न हुँदा सिकेका ज्ञान र सीपको उपयोग गर्दै आज उहाँ एक सफल कृषि प्राविधिकको रूपमा कार्यरत हुनुहुन्छ । उहाँकै पहलमा उक्त संस्थाबाट दोलखामा सेतीदेवी सामुदायिक बीउ बैंकको स्थापना भई जुगू सामुदायिक बीउ बैंकसँग सम्बन्ध विस्तार भएको छ ।

यसरी परियोजना सहयोगी कर्मचारीको रूपमा स्थानीय बाली परियोजनासँग जोडिनु भएकी सम्भना जिरेल अहिले एक सफल कृषि प्राविधिकको रूपमा स्थापित हुन भएको छ र स्थानीय बाली संरक्षणकै काममा संलग्न हुनुहुन्छ । स्थानीय बाली परियोजनाले युवा कृषि प्राविधिकको क्षमता र व्यक्तित्व विकासमा मात्र सहयोग नगरी स्थानीय जैविक विविधताको संरक्षण र उपयोगलाई प्राथमिकता दिने सक्षम कृषि प्राविधिकको संख्या बढाउनसमेत मद्दत गरेको छ । आफ्नो विगतका अनुभव स्मरण गर्दै सम्भना जिरेल भन्नुहुन्छ -

'स्थानीय बाली परियोजनाले मलाई एक सक्षम कृषि प्राविधिकको रूपमा विकसित हुन धेरै सहयोग गरेको छ । शिक्षालयबाट किताबी ज्ञानहरू मात्र बोकेर आएकी मलाई यस परियोजनाले समुदायमा कसरी काम गर्ने, स्थानीय बालीहरूको महत्व के-कति छ, कसरी संरक्षण गर्नुपर्छ भन्ने जान्न र विशेषगरी सामुदायिक बीउ बैंकको अवधारणा बुझ्न अतुलनीय योगदान गरेको छ । अहिले पनि म स्थानीय बाली परियोजनाका सर र मिसहरूसँग सम्पर्कमा छु र सल्लाह सुभाब लिनै गरेकी छु । मलाई यहाँसम्म आइपुग्न सहयोग गर्ने सम्पूर्ण स्थानीय बाली परियोजना परिवारलाई धेरै धेरै धन्यवाद दिन चाहन्छु ।'

✍ वृन्दा कुमारी लिंखा र निरन्जन पुडासैनी

संयुक्त पहलको नमुना बन्न सफल जुगू सामुदायिक बीउ बैंक

करिब चार वर्ष अधिसम्म सामुदायिक बीउ बैंकको नामसम्म नसुनेका जुगू, दोलखाका स्थायी बासिन्दा श्री इन्द्र बहादुर खड्का अहिले 'म जुगू सामुदायिक बीउ बैंकको अध्यक्ष हुँ' भनेर गर्वका साथ आफ्नो परिचय दिनुहुन्छ । उहाँले जस्तै जुगूका २६ जना कृषकहरूले आफ्नो परिचयमा जुगू सामुदायिक बीउ बैंक सदस्य भनेर जोड्न थालेका छन् भने जुगूका विभिन्न स्थानीय सामाजिक संस्थाहरूको सूचीमा जुगू सामुदायिक बीउ बैंकको नाम पनि समावेश भएको छ । स्थानीय बाली परियोजना संचालन पूर्व कुनै पनि रैथाने बाली संरक्षण र प्रवर्धनसम्बन्धी कार्यक्रमहरू वा परियोजनाहरू संचालन नभएको जानकारी गराउँदै गौरीशंकर गाउँपालिका वडा नं. १ का अध्यक्ष श्री भलक कुमार कार्की भन्नुहुन्छ -'सामुदायिक बीउ बैंकको अवधारणा र यसको भूमिकाबारे परियोजनाका कर्मचारीहरूबाट सुन्ने बित्तिकै भल्यास बिउँफे जस्तो लाग्यो । आफ्ना रैथाने जातहरू मार्सिँदै गएको र बीउमा बढ्दो परनिर्भरताको आभास भयो ।' यस परियोजनाले २०७२ सालमा जुगू गाउँमा कृषि जैविक विविधता मेला आयोजना गरी बीउ बैंकको अवधारणाको बीजारोपण गरेको थियो । स्थानीय कृषकहरूलाई जैविक विविधता पाठशालाको माध्यमबाट क्रमिकरूपमा बीउ बैंकको अवधारणाको जानकारी गराउँदै परियोजनाले विभिन्न समयमा क्षमता अभिवृद्धि तालिम तथा भ्रमणहरूको आयोजना गर्‍यो । साथसाथै स्थानीय बहुउद्देश्यीय सहकारीमार्फत बीउ बैंक संचालनका लागि नीतिगत र सैद्धान्तिक प्रक्रियाहरूको आधारशीला पनि तयार पार्दै गयो । वि.सं. २०७२ साल जेष्ठ २४ गते श्री नेत्र बहादुर खड्काको अध्यक्षतामा जुगू सामुदायिक बीउ बैंकको व्यवस्थापन समितिको गठनपश्चात् बीउ बैंक स्थापनाको कामले मूर्तरूप लियो ।

जुगू सामुदायिक बीउ बैंक स्थानीय बाली संरक्षण र प्रवर्धन गर्ने उद्देश्यका साथ स्थानीय श्री हिमचुली बहुउद्देश्यीय सहकारीको मातहतमा रही सञ्चालन हुने व्यवस्था मिलाई यसको प्रशासनिक र भौतिक पूर्वाधार तयार पार्ने जमर्कोका साथ अघि बढ्यो । यसै क्रममा परियोजना, स्थानीय समाजसेवी र स्थानीय निकायको संयुक्त पहलको समीकरण तयार भयो, जसलाई मूर्तरूप दिन तत्कालीन हिमचुली सहकारीका अध्यक्ष श्री भलक कुमार कार्की र सामुदायिक बीउ बैंक अध्यक्ष श्री नेत्र बहादुर खड्काको ठुलो योगदान रहेको छ । सामुदायिक बीउ बैंक निर्माणका लागि परियोजनामार्फत करिब रु. ७ लाख आर्थिक सहयोग जुट्ने निश्चित भएपछि स्थानीय समाजसेवी श्री दिल बहादुर बुढाथोकीले भवन निर्माणका लागि आवश्यक जग्गा निशुल्क उपलब्ध गराउने घोषणा गर्नुभयो । तत्कालिन समयमा उक्त जग्गाको मूल्य करिब रु. ५ लाख बराबरको थियो । उहाँको अतुलनीय योगदानको कदर गर्दै परियोजनाले एक औपचारिक समारोहमा उहाँलाई सम्मान पनि गर्‍यो । बीउ बैंक निर्माण र संचालनका लागि हिमचुली

सहकारीले एक औपचारिक सम्भौतामार्फत परियोजनासँग आबद्ध भई साभेदार सहकारीको रूपमा काम अगाडि बढायो ।

पृष्ठभूमिमा भवन निर्माणका कामहरू हुँदै गर्दा परियोजनाले स्थानीय कृषक र बीउ बैंक व्यवस्थापन समितिको क्षमता अभिवृद्धिका कार्यहरूलाई तिव्रता दियो । बीउ बैंक व्यवस्थापन तालिम, लेखा व्यवस्थापन तालिम, जैविक विविधता कोषको स्थापना र परिचालनसम्बन्धी कामहरू समानान्तर रूपमा संचालन गर्दै लगियो । स्थानीय कृषक विशेषगरी महिला कृषकहरूलाई बीउ उत्पादन, रोग कीरा नियन्त्रण तथा रैथाने बाली संरक्षणसम्बन्धी ज्ञानहरू दिने कार्य गन्यो । स्थानीय कृषकहरूको यस्तो संयुक्त पहल देखेर स्थानीय सरकारले पनि यसलाई निरन्तर सहयोग गर्ने प्रतिबद्धतासहित आ.व. २०७४/७५ मा रु. २ लाख रकम भवन निर्माणका लागि सहयोग गन्यो । २०७५ साल भदौ महिनामा भवन निर्माण सम्पन्न भयो र जुंगू सामुदायिक बीउ बैंकले आफ्नो पहिचानसहितको भौतिक पूर्वाधार पायो । बीउ बैंकको भवन निर्माण सम्पन्न हुँदासम्मको खर्च करिब रु. २२ लाख ५० हजार पुग्यो, जसमा सहकारीको तर्फबाट रु. १२ लाख ५० हजार योगदान भयो । यसरी स्थानीय व्यक्ति, स्थानीय संस्था, स्थानीय सरकार र परियोजनाको संयुक्त पहल र लगानीमा सामुदायिक बीउ बैंक स्थापना अनुकरणीय उदाहरण बन्न सफल भयो ।

यस दौरानमा परियोजना भने बीउ बैंक संचालनका लागि आवश्यक सैद्धान्तिक र व्यवहारिक ज्ञान तथा अन्य आधारभूत व्यवस्थापन (जस्तै: बीउ बैंकका लागि बीउ भण्डारण सामग्रीहरू, विविधता प्रदर्शनी गर्ने भाँडाहरू, बीउ उपचार गर्ने यन्त्रहरू उपलब्ध गराउनुका साथै बीउ वितरण खाता, आम्दानी तथा खर्च विवरण खाता संचालन, नियमित बैठक संचालन, बीउ उत्पादन कार्ययोजना निर्माण र अभ्यासको व्यवस्था, आदि) मा जुटेको थियो । परियोजनामार्फत बेला-बेला हुने अनुगमन र प्राविधिक सल्लाह सुभाबबाट बीउ बैंक संचालन सहज बन्यो । अहिले जुंगू सामुदायिक बीउ बैंकले विभिन्न रैथाने जातका बालीहरूको जैविक विविधतास्थल व्यवस्थापन गरी ती जातहरूको संरक्षण गर्ने, स्थानीय जातका बालीहरूको बीउ उत्पादन गरी वितरण गर्ने, विभिन्न बालीहरूको उन्नत बीउ उत्पादन गरी बिक्री गर्ने, घुम्ती कोष संचालन गरी स्थानीय महिला कृषकहरूको आम्दानीमा वृद्धि गर्ने जस्ता कार्यहरू गर्दै आएको छ । हाल (वि.स. २०७४/७५ देखि २०७५/७६) सम्म आइपुग्दा यस बीउ बैंकले करिब २,६५० के.जी. बीउ उत्पादन गरी २,६०३ घरधुरीहरूलाई उपलब्ध गराएको छ । परम्परागतरूपमा खेती हुँदै आएका १९ थरीका स्थानीय बालीहरूका ३९ वटा जातहरूको बीउ (विशेषगरी कोदो, फापर, उवा, लट्टे, चिसो सहने धान, सिमी र जौ) उत्पादन गरी यी जातहरूको संरक्षणमा अतुलनीय योगदान गरेको छ । साथै केराउ, सिमी, लट्टे, आलु, बकुल्ला, आदिको उन्नत र स्रोत बीउ बिक्रीमार्फत करिब रु. १ लाख १२ हजार बराबरको कारोबारसमेत गरिसकेको छ ।

परियोजनाको सानो पहलमा सुरु भएको यस जुंगू सामुदायिक बीउ बैंकले स्थानीयहरूको साथ र सहयोग पाएर मूर्तरूप लिन सफल मात्र नभई स्थानीयस्तरमा एक स्थापित सामाजिक संस्थाको चिनारी समेत पाइसकेको छ । स्थानीय सरकार र छिमेकी गाउँपालिकाहरूको समेत चासो बन्न सफल यस बीउ बैंकले सहभागितामूलक विकास र साभेदारीको अनुकरणीय नमुनाको रूपमा आफुलाई चिनाउन सफल भएको छ ।

✍ वृन्दा कुमारी लिखा र निरन्जन पुडासैनी

सामुदायिक बीउ बैंक र राष्ट्रिय जीन बैंकको सहकार्यमा फैलँदै उवाका नयाँ जातहरू

गौरीशंकर गाउँपालिका-१, जुंगू, दोलखा निवासी कृषक चन्द्र कुमारी जिरेल नयाँ जातको उवा खेती गर्न पाएर खुसी छिन् । पहिले-पहिले उवाको खेती नगर्ने चन्द्र कुमारीले मुस्ताङको स्थानीय उवा (NGRC 06327) को बीउ जुंगूमै संचालित जुंगू सामुदायिक बीउ बैंकबाट पाएकी हुन् । हाल आएर उनी उक्त जातको उवाको स्रोत कृषकको रूपमा चिनिन्छिन् । गत वर्ष चन्द्र कुमारीले उक्त जातको उवाको ३५ के.जी. बीउ स्थानीय जुंगू सामुदायिक बीउ बैंकमा बिक्रीसमेत गरेकी थिइन् । यस वर्ष पनि ५० के.जी. बीउ उत्पादन गर्ने लक्ष्य रहेको उनी बताउँछिन् । त्यसैगरी गौरीशंकर गाउँपालिका-१ कै कृषक मखना खड्काले पनि नयाँ जातको उवा खेती गरी स्रोत कृषकको परिचय बनाएकी छिन् । पहिलेदेखि नै मखनाले स्थानीय 'मुडुले उवा' र 'सोलु उवा'को खेती गर्दै आएकी थिइन्, तर अहिले उनी म्याग्दीको स्थानीय उवा (NGRC 02327) को बीउ उत्पादक बनेकी छिन् । गत वर्ष मखनाले सो जातको उवाको ३५ के.जी. बीउ उत्पादन गरी आफ्नै गाउँको जुंगू सामुदायिक बीउ बैंकमा बिक्री गरेकी थिइन् । चन्द्र कुमारी र मखना दुबैजना जुंगू सामुदायिक बीउ बैंकका सक्रिय सदस्यहरू हुनुका साथै स्थानीय बाली तथा जातहरूका संरक्षक कृषक पनि हुन् । दुबै कृषकका अनुभवका आधारमा यी दुबै नयाँ स्थानीय जातहरूमा रैथाने मुडुले उवामा भन्दा सिन्दुरे रोग कम लाग्ने, छिटो पाक्ने र बढी फल्ने जस्ता गुणहरू छन् । रोटी, सातु र भुटेर खाजाको रूपमा खान अति नै स्वादिला यी दुबै जातहरू स्थानीय गहुँभन्दा भन्डै १ महिना छिटो पाक्ने र नल पनि गाइवस्तुले निकै मन पराउने खालका छन् । यिनै गुणहरूका कारण यी जातहरूको लोकप्रियता उनीहरूको छरछिमेकमा मात्र सीमित नभई छिमेकी गाउँहरूमा समेत बढ्दै गएको उनीहरूको अनुभव छ ।

गौरीशंकर गाउँपालिका १ र २ (साविकको जुंगू गा.वि.स.), दोलखामा जैविक विविधता, अनुसन्धान तथा विकासका लागि स्थानीय पहल (ली-बर्ड), कृषि विभाग, नेपाल कृषि अनुसन्धान परिषद् (नार्क) र बायोभर्सिटी इन्टरनेसनलको संयुक्त पहलमा २०७१ असारदेखि २०७६ असारसम्म स्थानीय बाली परियोजना संचालनमा आएको थियो । यसै परियोजनाको अगुवाइमा नार्कको राष्ट्रिय जीन बैंकमार्फत उपलब्ध गराइएका नेपालका उच्च पहाडी तथा हिमाली क्षेत्रका १९ किसिमका उवाका जातहरू कृषकहरूको सहभागितामा परीक्षण तथा अध्ययन गरिएको थियो । यिनै परीक्षणमा समावेश गरिएका उवाका जातहरूमध्ये कृषकहरूको सहभागितामूलक जातीय

छनौट र वैज्ञानिक तथ्यांकका आधारमा मुस्ताङ लोकल (NGRC 06327) र म्याग्दी लोकल (NGRC 02327) उपयुक्त जातको रूपमा पहिचान भई परियोजनाकै सहयोगमा संचालित जुंगू सामुदायिक बीउ बैंकमार्फत बीजवृद्धि तथा वितरण गरिएको हो ।

तालिका १: परियोजनामार्फत उवाका जातहरूको हालसम्मको बीउ उत्पादन र वितरण तथ्यांक

वर्ष	जात तथा उत्पादित बीउ (के.जी.)		खेती गर्ने घरधुरी संख्या	कैफियत
	मुस्तांग लोकल (NGRC 06327)	म्याग्दी लोकल (NGRC 02327)		
२०७२	०.५	०.३	१	चारित्रिक परीक्षण तथा जातीय छनौट
२०७३	६	५	१०	उत्पादन परीक्षण तथा जातीय छनौट
२०७४	१३	९	१६	बीजवृद्धि
२०७५	३५	३५	६४	बीजवृद्धि तथा वितरण
२०७६	११०	१४०	२००	लक्षित घरधुरी संख्या

राष्ट्रीय जीन बैंकबाट परीक्षणका लागि थोरै परिमाणमा (३०० र ५०० ग्राम) प्राप्त भएका यी दुबै जातहरूको जुंगू सामुदायिक बीउ बैंकले निरन्तररूपमा बीज वृद्धि तथा वितरण गर्दै आएको छ । उच्च पहाडी क्षेत्र (१५०० मिटरदेखि माथि) का लागि उपयुक्त यी जातहरू जौ वा गहुँका तुलनामा छिटो पाक्ने र चुट्न-कुट्न सजिलो भएकाले भनै लोकप्रिय बन्दै गएका छन् । सामुदायिक बीउ बैंकमार्फत मात्र नभै आपसी साटासाटका माध्यमबाट पनि यी जातहरू थप फैलिँदै गएको स्थानीय कृषक मखना खड्काको भनाई छ । वि.सं. २०७६ मा संकलित कृषक प्रतिक्रियाअनुसार यी जातहरू खेती गर्ने ६४ घरधुरीमध्ये ७६% कृषकहरूले मन पराएको र ७३% ले आगामी खेतीका लागि बीउ जोगाएको तथ्यांक प्राप्त भएको छ । यसको मतलब यी दुबै जातहरू समयसँगै समुदायमा अनौपचारिक बीउ प्रणालीमार्फत पनि फैलिने प्रष्ट हुन्छ । यसरी स्थानीय बाली परियोजनाले जुंगूका स्थानीय कृषकहरूका लागि यी दुई अतिरिक्त जातका उवाहरू (मुस्ताङ लोकल र म्याग्दी लोकल) लाई सफलतापूर्वक स्थापित गराउन सफल भएको छ । स्थानीय जुंगू सामुदायिक बीउ बैंकले स्थानीय जातको उवाको साथै यी जातहरूको निरन्तर प्रवर्धन र संरक्षण गर्ने प्रतिबद्धता जनाएको छ भने यस वर्ष दुई सयभन्दा बढी घरधुरीमा यी जातका उवाको बीउ वितरण गर्ने योजना बनाएको छ (तालिका १) ।

स्थानीय बाली परियोजनाको अवधारणालाई चरितार्थ गर्दै समुदाय र राष्ट्रीय जीन बैंकको सहकार्यको अनुकरणीय उदाहरण बन्न सफल यो अभ्यासलाई अन्य क्षेत्र वा बालीहरूमा समेत लागु गर्ने प्रेरणा लिन सकिन्छ । यसको लागि उपयुक्त नीति, आर्थिक सहयोग र सहकार्यको अपरिहार्यता देखिन्छ ।

✍ वृन्दा कुमारी लिंखा र निरन्जन पुडासैनी

खण्ड: २

मर्स्याङ्दी गाउँपालिका-१ र २, घनपोखरा, लमजुङ

घनपोखराको चिनारी बन्दै रैथाने बाली कागुनो

लमजुङ जिल्लाको उत्तरी भागमा रहेको घनपोखरा (मर्स्याङ्दी गाउँपालिका वडा नं. १ र २, पहिलेको घनपोखरा गा.वि.स.) गाउँमा परम्परागत रूपमा कागुनोको खेती हुँदै आएको छ । जैविक विविधता अनुसन्धान तथा विकासका लागि स्थानीय पहल (ली-बर्ड), नेपाल कृषि अनुसन्धान परिषद्को राष्ट्रिय जीन बैंक, कृषि विभाग र बायोभर्सिटी इन्टरनेसनलको संयुक्त पहलमा २०७१ सालदेखि घनपोखरा, लमजुङमा संचालन हुँदै आएको 'स्थानीय बाली परियोजना'को लक्षित बालीहरूमा कागुनो पनि एक हो । यसै परियोजनाको आधार तथ्यांक संकलनका क्रममा कागुनोको बाला देखाउँदै भाचे, घनपोखरा निवासी कुमारी गुरुङले 'यो त अनिकाल टार्ने अन्न हो नि' भन्नुभएको थियो । गाउँका बुढापाकाहरूसँग थप कुराकानी गर्दा थाहा भयो कि कागुनो र मकै फाल्गुन महिनामा लगाउने गरेको, कागुनो बाली मकैभन्दा छिटो पाक्ने र आवश्यकता पर्दा कागुनोको बाला एकै दिनमा टिपी, त्यही दिन कुटी पकाएर खाने चलन भएकोले घनपोखराका स्थानीय कृषकहरूले यसलाई अनिकाल टार्ने अन्न भन्ने गरेको रहेछन् । तर पछिल्लो समय कागुनोको खेती कम हुँदै गई लोपोन्मुख अवस्थामा पुगेको जानकारी पनि प्राप्त भयो । बजारबाट सजिलै चामल किन्न सकिने, खाने बानीमा आएको परिवर्तन, काम गर्ने युवा जनशक्तिको अभाव र परम्परागत खेती प्रणाली र प्रविधिको अभाव यसका मुख्य कारणहरू हुन् ।

कागुनो बाली घाँसे परिवारको कोदो प्रजातिमा पर्ने एक परम्परागत रैथाने बाली हो । यो बालीले सुख्खा तथा रोग कीराको प्रकोप सहन सक्छ भने पौष्टिक तत्वका हिसाबले पनि यो बाली गुणकारी छ । कागुनो खेती ७०० देखि २४०० मिटरसम्मको सुख्खा कमसल खेतमा गर्न सकिने भएता पनि नयाँ माटो, आगो लगाएको खोरिया र पानी नजम्ने मलिलो दोमट माटोमा लगाउनाले बढी उत्पादन लिन सकिने कृषकहरू बताउँछन् । यस्तो महत्वपूर्ण बाली हाल आएर विभिन्न कारणले लोपोन्मुख अवस्थामा पुगेकोले यस्तै स्थानीय बालीहरूमा अध्ययन अनुसन्धान तथा प्रवर्धनका लागि घनपोखरामा संचालित स्थानीय बाली परियोजनाले 'घनपोखरा बीउ उत्पादन तथा संरक्षण कृषक समूह' को स्थापना गरी कागुनो लगायत अन्य महत्वपूर्ण स्थानीय बालीहरूको संरक्षण तथा प्रवर्धन कार्य अघि बढायो ।

कृषक समूहले 'घनपोखरा सामुदायिक बीउ बैंक' र परियोजनामार्फत कागुनोको जैविक विविधताको अभिलेखीकरणका साथै बीउ उत्पादन कार्यक्रम गरी स्थानीय कृषकहरूलाई गुणस्तरीय बीउ उपलब्ध गरायो । रातो, कालो, तीनमासे र बरियो गरी जम्मा ४ वटा जातहरू रहेकोमा सेतो र बरियो कागुनो अलिक बढी प्रचलित छन् । सामुदायिक बीउ बैंकमार्फत् स्थानीय बालीका विभिन्न जातहरूका बीउ संकलन गर्ने र अनौपचारिक अनुसन्धान तथा विकास (Informal Research and Development) को रूपमा कागुनोको बीउ वितरण गर्न थालेपछि कागुनोको खेती गर्ने कृषकहरू र क्षेत्रफल पनि बढ्दै गएको छ । परियोजनाले २०७१/७२ सालमा गरेको घरधुरी सर्वेक्षणमा १०५ भन्दा कम घरधुरीले थोरै जग्गामा (१-२ आना) केवल बीउ नमासियोस् भन्ने उद्देश्यले यसको खेती गर्दै गरेको पाइएको थियो भने अहिले २०५ भन्दा बढी घरधुरीले औसतमा आधा रोपनी जग्गामा यसको खेती गरिरहेको स्थानीय कृषकहरूको भनाइ छ ।

विशेषगरी घनपोखरामा कागुनोको प्रचार प्रसारमा स्थानीय महिला समूहको महत्वपूर्ण भूमिका छ । यी महिला समूहहरूले विभिन्न खाद्य तथा कृषि मेलाहरूमा भाग लिई परम्परागत परिकार कागुनोको खीर र कागुनोको चामल प्रस्तुत गर्दै आम्दानी गर्नुका साथै राष्ट्रियस्तरको मञ्चमा पुरस्कृतसमेत हुन सफल भएका छन् । यसले उनीहरूमा थप हौसला जगाएको छ । फलस्वरूप यसै वर्षदेखि उनीहरूले सामुहिकरूपमा कागुनो खेतीको थालनी पनि गरेका छन् । जसमा ५६ घरधुरी मिलेर २६ रोपनी जग्गामा कागुनो खेती गरी करिब १००० के.जी. कागुनो उत्पादन गर्ने लक्ष्य रहेको छ । कागुनो बालीको महत्वबारे जनचेतना र यसको बजारमा माग बढेसँगै घनपोखरा सामुदायिक बीउ बैंकमा कागुनोको बीउ खोज्न आउने कृषकहरूको संख्या पनि बढ्न थालेको छ । लमजुङ जिल्ला 'होमस्टे' र अन्नपुर्ण पदमार्गको सुरुवाती क्षेत्र भएकोले कागुनो खेती यहाँका बासिन्दाको एक महत्वपूर्ण जिविकोपार्जनको स्रोत बन्ने सम्भावना पनि छ ।

घनपोखरा बीउ उत्पादन तथा संरक्षण कृषक समूहले यो बालीको संरक्षण गर्दै आएकोमा अबका दिनमा यसलाई व्यवसायिकरण गर्ने सोचअनुसार काम अगाडि बढाएको छ । यो कार्यमा मर्स्याङ्गदी गाउँपालिकासँग पनि सहकार्यको थालनी भइसकेको छ । साथै नेपाल सरकारले पनि यस्ता पुराना, रैथाने तथा लोपोन्मुख बालीको प्रवर्धन कार्यक्रम सुरु गर्दै गरेको अवस्थामा 'बरियो' कागुनोको दर्ताले थप उत्साह दिने भएकोले स्थानीय बाली परियोजनामार्फत यसको दर्ता प्रक्रिया अगाडि बढाइएको छ । दर्तापश्चात् यो बालीको स्थानीय पहिचान राखी 'ब्रान्डिङ्ग' गर्न सके यसको बजारिकरण, व्यवसायिकरण र प्रवर्द्धनमा थप टेवा पुग्ने र घनपोखराको पहिचान अभूँ बढ्दै जाने कुरामा कुनै सन्देह छैन । यस्तै क्रियाकलापहरूले गुरुङ जातिको उद्गमस्थलका रूपमा पहिल्यैदेखि परिचित घनपोखरा, हाल आएर कागुनो खेती हुने गाउँको रूपमा पनि चिनिन थालेको छ । लमजुङ जिल्लाको घनपोखरा र यस वरिपरिका गाउँ जस्तै काउलेपानी, घलेगाउँ, भुजुङ 'होमस्टे' र खुदी अन्नपुर्ण पदमार्गको सुरुवाती क्षेत्र भएकोले कागुनोलागायत अन्य स्थानीय बालीलाई पर्यटनसँग जोड्न सकेमा यहाँका बासिन्दाको एक महत्वपूर्ण जिविकोपार्जनको स्रोत बन्ने अवसर छ ।

✍ पूर्ण पौडेल र रिता गुरुङ

महिला सशक्तिकरणको एक नमुना : रत्न कुमारी गुरुङ

लमजुङ जिल्लाको मर्स्याङ्दी गाउँपालिकाको वडा नं २ मा बसोबास गर्दै आउनुभएकी रत्न कुमारी गुरुङ अहिले एक उदाहरणीय महिला कृषक र सामाजिक अगुवाको पहिचान बनाउन सफल हुनुभएको छ । ४२ वर्षीय रत्न कुमारी गुरुङले माध्यमिक तहसम्मको शिक्षा हासिल गर्नु भएको छ । श्रीमान, १ छोरी, ३ छोरा र आफु गरी ६ जना सदस्य भएको रत्न कुमारीको परिवारलाई आफ्नो १४ रोपनी जग्गामा फल्ने धान, मकै, कोदो, तरकारी, फलफुल, दाल आदिबाट आएको आम्दानीले आफुलाई खान, घर व्यवहार चलाउन र छोराछोरीलाई पढाउन पुगेको छ ।

जैविक विविधता अनुसन्धान तथा विकासका लागि स्थानीय पहल (ली-बर्ड), नेपाल कृषि अनुसन्धान परिषद्को राष्ट्रिय जीन बैंक, कृषि विभाग र बायोभर्सिटी इन्टरनेसनलको संयुक्त पहलमा सञ्चालित स्थानीय बाली परियोजनाको समुदायमा आधारित 'घनपोखरा बीउ उत्पादक तथा संरक्षक कृषक समूह' को कार्य समितिमा सदस्य हुनुभयो, रत्न कुमारी । त्यसपछि बीउ बैंकमा सक्रिय हुँदै स्थानीय बाली कोदो तथा कागुनोको बीउ उत्पादन, व्यवसायिक तरकारी खेती, फलफुल खेती, बीउ व्यवसायिक योजना तर्जुमा र नेतृत्व विकास तालिम लिनुका साथै विभिन्न संघ/संस्थामा आबद्ध भएर काम गर्दै आउनुभयो । समूहको नेतृत्व गर्दै बीउको महत्वबारे अरु सदस्यहरूलाई बुझाउन थाल्नुभयो । सामुदायिक बीउ बैंकमार्फत बीउ उत्पादनको लागि र तरकारी खेतीको लागि अरु कृषकहरूलाई पनि अग्रसर गराउने लक्ष्य राख्नुभयो ।

सुरुका दिनहरूमा बीउ उत्पादन, कागुनो खेती र तरकारी खेती गर्न कोही अग्रसर थिएनन् । उहाँको निरन्तर प्रोत्साहनमा बल्ल अरु कृषकहरूले बीउ उत्पादन र तरकारी खेतीमा सहमत भएको कुरा बताउनुहुन्छ, रत्न कुमारी । पहिलोपल्ट कागुनोको बीउ उत्पादन गर्ने कृषक पनि उहाँ नै हो । समूहमा बीउ उत्पादनको कार्यक्रमहरू बढ्दै गएपछि रत्न कुमारीले बजारिकरणको लागि बीउ व्यावसायिक योजना तर्जुमा तालिम लिनुभयो र सोहीअनुरूप सरसल्लाह दिन थाल्नु भयो ।

प्रत्येक महिना विभिन्न संघ/संस्थाको तालिम, बैठक र गोष्ठीहरूमा आफ्नो घरको कामको व्यवस्था मिलाएर रत्न कुमारी सहभागी हुने गर्नुहुन्छ र महिला हक अधिकारका कुराहरूको प्रचारप्रसार गर्नुहुन्छ । योभन्दा पहिला महिलाहरू श्रीमान्को आँखा छली बैठकहरूमा आउनुपर्ने अवस्था थियो । अहिले महिला/पुरुष दुबै बैठकमा समावेश भई समाजको विकासका कुराहरूमा

छलफल गर्ने गर्दछन् । विभिन्न समूह संघ/संस्थाहरूको जिम्मेवार पदमा रही हरेक बैठक र कार्यक्रमहरूलाई व्यवस्थित ढंगले संचालन गर्नुका साथै गाउँपालिका र जिल्लास्तरीय कार्यक्रममा समेत रत्न कुमारी गुरुङको महत्वपूर्ण योगदान रहेको वडा अध्यक्ष चेत बहादुर गुरुङ बताउनु हुन्छ ।

यस मस्यौड्दी गाउँपालिकाको वडा नं २ मा सामुदायिक होमस्टे स्थापना गरेर चलाउने कार्यक्रममा ३ जनामध्ये १ जना हुनुहुन्छ, रत्न कुमारी गुरुङ । होमस्टेमा विभिन्न संघ/संस्था, सरकारी निकायका साथै अन्य बाहिरबाट आउने आगन्तुकहरूलाई स्थानीय खानाका परिकारहरू अर्डरअनुसार तयार पारिदिने र बस्ने व्यवस्थापनको राम्रो प्रबन्ध मिलाउने गर्नुहुन्छ, उहाँ । २०७४ र २०७५ सालमा राष्ट्रिय खाद्य मेला प्रदर्शनी काठमाडौंमा हुँदा दुबै वर्ष समूहको नेतृत्व रत्न कुमारी गुरुङले नै गर्नु भएको थियो । पहिलो वर्ष दोस्रो पुरस्कार र दोस्रो वर्ष चौथो (सान्त्वना) पुरस्कार पाउनु भएको थियो ।

जस्तोसुकै घडीमा पनि दृढ इच्छाशक्ति, साहस र निरन्तर प्रयासका साथ अगाडि बढेमा महिलाहरूले पनि समाजको रूपान्तरण गर्न सक्ने कुरा रत्न कुमारी गुरुङबाट सिक्न सकिन्छ । उहाँको नेतृत्वदायी भूमिकालाई सम्मान गर्दै कृषि मन्त्रालयले स्थानीय बाली परियोजनाको राष्ट्रिय निर्देशक समिति (National Project Steering Committee) मा महिला कृषक प्रतिनिधिको रूपमा २०७४ सालमा मनोनयन गरेको थियो र गत २ वर्षदेखि उहाँले राष्ट्रिय स्तरको स्थानीय बाली प्रवर्धनसम्बन्धी गोष्ठीहरूमा भाग लिँदै सुझाव दिँदै आउनु भएको छ ।

✍ पुर्ण पौडेल र रिता गुरुङ

खाद्य मेलामार्फत स्थानीय बाली र खाद्य संस्कृतिको प्रवर्धन

लमजुङ जिल्ला, मर्स्याङ्दी गाउँपालिका वडा नं. २ मा २०७२ सालदेखि स्थानीय बाली परियोजना शुरु भयो । परियोजनाको सहयोगबाट सामुदायिक बीउ बैंक स्थापना भयो र बीउ उत्पादनको लागि विभिन्न समूहहरू बन्थे । गुरुङ जातिको बाहुल्यता भएको यस घनपोखरा क्षेत्रमा 'होमस्टे' लोकप्रिय छ । बीउ बैंक र होमस्टे दुबै समूहमा महिलाहरूको सहभागिता उल्लेख्य रहेको छ । यसरी घनपोखरामा स्थानीय बाली परियाजनाले विभिन्न स्थानीय बालीहरूमा काम गर्न थालेपछि दुबै समूहका महिलाहरूले २०७३ सालदेखि २०७५ सालसम्म नगरपालिकास्तर, क्षेत्रीय (प्रदेश) स्तर, राष्ट्रियस्तर र बाह्रौँ राष्ट्रिय प्राङ्गारिक कृषि मेलाहरूमा सहभागी हुने अवसर पाए । यसबाट विभिन्न स्थानीय खाद्य परिकारहरूको प्रचार प्रसार भयो । होमस्टेमा स्थानीय परिकार र खानाको रोजाइ बढ्यो । फलतः स्थानीय बालीहरूको खेती गर्ने कृषक र क्षेत्रफल बढ्दै गयो । २०७३ सालमा खाद्य प्रविधि तथा गुण नियन्त्रण विभागअन्तर्गत लमजुङको बेशीसहरमा आयोजना भएको क्षेत्रीयस्तरको खाद्य मेलामा स्थानीय बालीहरूको खाने परिकारहरू जस्तै कागुनोको खीर, कोदोको सेल रोटी र नम्किन, लट्टेको लड्डु, भुटेको उवा, स्थानीय चामलको सेल रोटी, गुन्द्रुकको चटनी, भटमासको चटनी, निउरोको चटनी र सिस्नोको सुपका परिकारहरू बनाएर मेला अवधिभर ४ जना कृषक महिलाहरूको टोली सहभागी भए । स्टल मुल्याङ्कनमा स्थानीय रैथाने बाली र परिकार प्रवर्धन गरेकोले प्रथम पुरस्कार र सम्मान पत्र पाए ।

त्यस्तै २०७४ सालमा काठमाडौँको भृकुटीमण्डपमा ३ दिने राष्ट्रिय खाद्य तथा परिकार मेलामा सामुदायिक बीउ बैंक र होमस्टेको तर्फबाट समूहका ४ जना महिला सदस्यहरूको टोलीले भाग लिए । माथि भैं स्थानीय बालीका जातहरूको विभिन्न परिकारहरू बनाएर ३ दिनको मेलामा बिक्री भयो । स्थानीय परिकारहरू खाने मेलामा आउने मानिसहरूको भीड लागेको थियो । सहभागीहरूलाई भ्याउन धौ-धौ परेको थियो । लगेका सामानहरू सबै सकिएको थियो । त्यस मेलामा सहभागी स्टलहरूको मूल्यांकनमा यो समूह दोस्रो हुन सफल भयो ।

२०७५ साल माघ १० र ११ गते तनहुँ जिल्ला भानु नगरपालिका-९ बाइसजाँगरमा जैविक विविधता संरक्षण समिति र बाणिज्य संघले आयोजना गरेको मेलामा मर्स्याङ्दी-२ घनपोखरा सामुदायिक बीउ बैंकमार्फत ४ जनाको टोली सहभागी भए । यस मेलाको उद्घाटन बरियो

कागुनोको खीर खुवाएर भयो । यसले बरियो कागुनोको खीरको व्यापक प्रचार-प्रसार भयो । यस मेलामा बरियो कागुनोको बीउका साथै घनपोखरा सामुदायिक बीउ बैंकमा भएका स्थानीय जातका धानका बीउहरू पनि प्रदर्शन भयो । त्यसै अवसरमा घनपोखरा सामुदायिक बीउ बैंक र बाइसजाँगर सामुदायिक बीउ बैंकबीच बीउहरू आदान-प्रदान गर्ने सहमति पनि भयो ।

२०७५ सालमै बाह्रौँ राष्ट्रिय प्राङ्गारिक कृषि मेला ललितपुरको जाउलाखेल खेल मैदानमा ३ दिन भएको थियो । त्यस मेलामा स्थानीय बालीहरूको परिकारको प्रदर्शनी तथा बिक्री-वितरणको लागि घनपोखरा सामुदायिक बीउ बैंक र होमस्टेको तर्फबाट ४ जनाको सहभागिता रहेको थियो । यस मेलामा पनि पहिले भैं बरियो कागुनोको खीर, कोदोको सेल रोटी, स्थानीय चामलको सेल रोटी, गुन्द्रुकको चटनी, निउरोको चटनी, भटमासको चटनी र सिस्नोको सुप राखिएका थिए । यहाँ सहभागी टोलीले सान्त्वना पुरस्कार प्राप्त गर्न सफल भयो ।

यसरी लमजुङ जिल्ला मर्स्याङ्दी गाउँपालिका-२ घनपोखराका महिला कृषकहरूको सक्रिय सहभागिता र इमान्दारिताको मूल्यांकन गर्दै विभिन्न संघसंस्थाहरू र सरकारी निकायहरू जस्तै वडा कार्यालय, गाउँपालिका र जिल्ला कार्यालयका बैठक तथा गोष्ठीहरूमा महिलाहरूको सहभागिता बढाउँदै लिएको छ । यसबाट स्थानीय बालीहरूको संरक्षण, खाद्य संस्कृति प्रवर्धन जस्ता कार्यहरू दिगो रूपमा बढ्दै जाने विश्वास लिन सकिन्छ ।

✍ पुर्ण पौडेल र रिता गुरुङ

सुधारिएको गोठेमलले स्थानीय बाली उत्पादनमा आएको परिवर्तन

लमजुङ जिल्लाको मर्स्याङ्दी गाउँपालिका वडा नं. २ भाचे जातीय हिसाबले गुरुङ समुदायको बाहुल्यता भएको गाउँ हो । सोही गाउँका ६३ वर्षीय अति प्रसाद गुरुङ आफ्नो जातीयताको हिसाबले पुरेत (लामा) काम पनि गर्नुहुन्छ र उहाँ त्यस गाउँको अगुवा कृषकको रूपमा चिनिनु हुन्छ । २०७२ सालमा ली-बर्ड, नार्कको जीन बैंक र बायोभर्सिटी इन्टरनेसनलको सहकार्यमा स्थानीय बाली परियोजना संचालन भएपछि स्थानीय बालीको विभिन्न कार्यक्रममा सहभागी भएर विभिन्न स्थानीय बालीका जातहरूको बीउ उत्पादन, सामुदायिक बीउ बैंक व्यवस्थापन तालिम र जैविक विविधता कृषक पाठशालाको तालिममा उहाँ सहभागी हुनुका साथै समूहको समिति सदस्य पदमा रहेर पनि काम गर्दै आउनु भयो । आफ्नो १६ रोपनी खेतबारीमा उब्जने धान, मकै, कोदो, जौ, तरकारी र अन्य बालीहरू तथा गाउँघरमा पुरेत (लामा) कामबाट आएको आम्दानीले ६ जनाको परिवार चलाएर छोराछोरीको पढाइ खर्चसमेत पुऱ्याउँदै आउनु भएको छ, अति प्रसादले । २०६८ सालमा उहाँलाई खेतीपातीमा सहयोग गर्दै आएका जेठी र माइली छोरीहरूको बिबाह भएपछि खेतीपातीमा बढी समय दिन परेकोले उहाँको लामा पेशाको काम घट्दै गएछ । २०७२ सालमा कान्छी छोरी र छोराको पनि बिबाह गरिदिएपछि अहिले उहाँका छोरा बैदेशिक रोजगारमा छन् र बुहारी पनि घरभन्दा टाढाको सरकारी विद्यालयमा शिक्षिका छिन् । २०७२ सालदेखि श्रीमती र अति प्रसाद आफैँ दुई जनामात्र भएर घरखेती चलाएर बस्दै आउनु भएको छ ।

स्थानीय बाली परियोजना सञ्चालनमा आएपछि गोठेमल (भकारो) सुधारको बारेमा केही तालिम (सल्लाह/सुभाव) का साथै आर्थिक सहयोग पाउनु भएका अति प्रसादको गोठमा त्यसअघि उहाँले पालेका ३/४ वटा भैंसीको गोबरमल भिरालो जग्गामा फालिन्थ्यो र भिरालो जग्गामा फालेको गोबर मल पानी पर्दा बगेर खेर जाने, पिसाब बगेर खेर जाने, कुखुराले खोस्रेर फाल्ने, घामले सुकेर जाने, थुपारेको ठाउँमा आधा मल पनि नरहने र रहेको मल पनि गुणस्तरीय नहुने गर्दथ्यो । तालिम पाएपछि उहाँले भैंसीको गोठको छेउमा जमिन सम्याएर वरिपरी ढुङ्गाको गारो लगाएर जस्ता पाताको छानो हालेर भकारो बनाउनु भयो, जसबाट अहिले भैंसीको मल खेर नजाने, पिसाब पनि खेर नजाने र गुणस्तरीय मल बन्ने गरेको छ ।”

अति प्रसाद भन्नुहुन्छ - "यसरी सुधारिएको गोठेमलले रासायनिक मलको प्रयोग नगर्ने हाम्रो यो क्षेत्रमा फाइदा भएको छ । जस्तै: आलु, मकै, धान, कोदो, जौ र तरकारी खेती गर्न प्रशस्त गोबर मल पुगेको छ । त्यसैको असरले हिउँदे बाली स्थानीय उवाको उत्पादन दोब्बर बढेको छ । यो वर्ष बीउ बैंक र अन्य ठाउँहरूबाट माग भएमा ३०० के.जी.सम्म उवाको बीउ दिन सकिन्छ । त्यस्तै अरु स्थानीय बालीहरू जस्तै: आलु, मकै, धान र कोदोको विभिन्न जातहरूको बीउ उत्पादन पनि गर्न सकिन्छ ।"

यो वर्ष अति प्रसादकै अध्यक्षतामा १४ जना कृषकहरूको समूह बनाएर २० रोपनी जग्गामा क्षेत्रीय कृषि अनुसन्धान केन्द्र लुम्लेबाट सिफारिस भएको मनकामना-५ जातको मकैको मुल बीउ उत्पादन सुरु भएको छ । त्यसैभित्र आफ्नो २ रोपनीमा अति प्रसादले सुधारिएको गोठेमल प्रयोग गरेका छन् । सुधारिएको गोठेमलले स्थानीय बालीलाई मात्र नभई बालीका उन्नत जातहरूको पनि उत्पादन बढाउने लक्षण देखिएको अति प्रसाद गुरुङ बताउनुहुन्छ ।

✍ पुर्ण पौडेल र रिता गुरुङ

स्थानीय बाली संरक्षणमा घनपोखरा, लमजुङको सामुदायिक बीउ बैंक

लमजुङ जिल्लाको उत्तरी भागमा रहेको घनपोखरा गाउँ अन्नपूर्ण संरक्षण क्षेत्रभित्र पर्दछ । त्यसैले यहाँका स्थानीय बासिन्दाहरूका लागि संरक्षण शब्द नौलो थिएन । उनीहरूको बुझाइअनुसार जंगली जडीबुटी, रूखबुट्यान र जीवजन्तुको संरक्षण गर्नुपर्छ भन्ने थियो तर परम्परागत रैथाने बालीको महत्व तथा संरक्षणको आवश्यकता तथा असल अभ्यास तथा तौरतरिकाबारे भने पक्कै अनविज्ञ थिए । घनपोखरा पहाडी क्षेत्रमा पाइने स्थानीय बालीहरूजस्तै चिसो सहने धान, कोदो, लट्टे, उवा, कागुनो आदिको कृषि जैविक विविधतामा धनी रहेको तथ्यांक परियोजना संचालन क्षेत्र छनौट गर्ने क्रममा गरेको अभ्यासले प्रष्ट पारेको थियो । त्यसैअनुरूप २०७१ साल देखि २०७६ सालसम्म घनपोखरामा स्थानीय बाली परियोजना संचालनमा रह्यो । परियोजनाको सुरुवाती क्रममा यहाँका कृषकहरू कोदो, कागुनो, उवा र लट्टे जस्ता परम्परागत बालीहरूमा पनि के कार्यक्रम गर्न लागेको होला भन्थे तर आज यिनै कृषक समुदाय यी रैथाने बालीहरूको संरक्षण तथा प्रवर्धनमा एक जुट भईलागेका छन् ।

समुदायले स्थानीय तथा रैथाने बालीको महत्व र अवस्थाबारे त्यतिखेर चासो गर्न थाले जब २०७१ साल मंसिरमा घनपोखरामा बीउ प्रदर्शनी मेलाको आयोजना भयो । यो क्रममा घनपोखराको परम्परागत बाली तथा जातहरूको नमुना र त्यसको विशेषता संकलन गर्ने क्रममा सहभागीहरूले महसुस गरे कि हाम्रा कतिपय बालीहरू त हराउन लागेका रहेछन् । साथै स्थानीय बालीहरू त विशेष गुण भएका रहेछन् जस्तै: स्वादिलो हुने, रोग कीरा सहने, कम मलजल भए पनि राम्रो उत्पादन दिने आदि । बीउ प्रदर्शनी मेला सम्पन्न भएपछि आफ्नो अनुभव सुनाउने क्रममा एक सहभागीले भन्नु भएको थियो 'हाम्रा कति महत्वपूर्ण बालीहरू त गाउँमा खोज्दा बल्लतल्ल भेटियो र अफ महत्वपूर्ण कुरा त यी बालीहरूको बारेमा त बुढापाकालाई मात्र थाहा रहेछ' । उनको यो कुराले स्थानीय बालीसँग सम्बन्धीत परम्परागत ज्ञानहरू बालीसँगसँगै हराउँदै गएको र अब समयमै केही कदम नचाले हाम्रो बीउहरू लोप हुनेछन् भन्ने कुरामा सबै विश्वस्त भए । त्यही बीउ मेलामा संकलन गरिएका ७ वटा बालीका ३८ जातका बीउहरू राष्ट्रिय जीन बैंकमा संरक्षणका लागि पठाउने काम पनि भयो । यसै क्रममा स्थानीय कृषकहरूले पहिलो पटक राष्ट्रिय जीन बैंकको बारेमा जानकारी पनि पाए । परियोजनाले स्थानीय कृषकहरूलाई सामुदायिक बीउ बैंकको अवधारणा र उद्देश्यबारे जानकारी दिँदै यसको स्थापना र व्यवस्थापनसम्बन्धी ३ दिने तालिम

दियो । तालिमपश्चात् विभिन्न बालीहरूका स्थानीय जातहरूको संरक्षण, उपयोग तथा प्रवर्धन गर्ने, स्थानीय कृषकहरूको आवश्यकता अनुसारका गुणस्तरीय बीउबिजन सुलभ रूपमा उपलब्ध गराउने र कृषिमा आधारित आयमुलक क्रियाकलापहरू सञ्चालन गर्ने उद्देश्यले घनपोखरा बीउ उत्पादक तथा संरक्षक कृषक समूहको स्थापना गरी घनपोखरा सामुदायिक बीउ बैंक २०७३ सालदेखि संचालनमा आयो ।

घनपोखरा सामुदायिक बीउ बैंकमा हाल जम्मा ४० जना पुरुष र १५ जना महिला गरी ५५ सदस्यहरू छन् भने ४ महिलासहित ११ जना सदस्य रहेको एक कार्यकारिणी समिति छ । बीउ बैंकको व्यवस्थापन यही कार्यकारिणी समितिले गर्दै आएको छ । मासिकरूपमा प्रत्येक महिनाको ५ गते यो समितिको बैठक बस्छ । स्थानीय बाली परियोजनाको आर्थिक तथा प्राविधिक सहयोगमा यो बीउ बैंकले वार्षिक योजना बनाई त्यहीअनुरूप बीउ उत्पादन तथा वितरणको कार्यक्रम सञ्चालन गर्दै आएको छ । घनपोखरा सामुदायिक बीउ बैंकले बीउ उत्पादक तथा संरक्षक कृषकहरूको सहभागितामा जैविक विविधता प्रदर्शनीस्थल तथा बीउ उत्पादन गरी १५ वटा बालीहरूको ७४ वटा स्थानीय जातहरू संरक्षण गरिरहेको छ । घनपोखरा सामुदायिक बीउ बैंकले स्थापना कालदेखि अहिलेसम्म आइपुग्दा ८ वटा बालीहरूका २० जातहरूको १२६९ के.जी. बीउ उत्पादन गरी १४३९ घरधुरीलाई बीउ वितरण गरिसकेको छ । बीउ उत्पादन तथा बजारिकरणका निम्ति यस बीउ बैंकले विभिन्न सरकारी तथा नीजि संघसंस्थाहरूसँग साभेदारी तथा समन्वय गर्ने सोच बनाएको छ । वि.सं. २०७५ देखि अनमोल बीउ प्रा.लि.सँग समन्वय गरी मालेपाटन-१ जातको बोडी र चौमासे सिमीको बीउ उत्पादन कार्य सुरु गरेको छ । साथै लोपोन्मुख बालीहरू जस्तै: कागुनो, उवा आदिको संरक्षण तथा यी बालीहरूका साथसाथै अन्य स्थानीय बाली जस्तै: कोदो, लट्टेबाट बन्ने खाद्य परिकारलाई खाद्य महोत्सवमा प्रदर्शन गरी प्रवर्धनको कार्यमा टेवा पुऱ्याएको छ । त्यस्तै यो बीउ बैंकले जैविक विविधता पाठशाला सञ्चालन गरी स्थानीय बीउ उत्पादक कृषकहरूको क्षमता अभिवृद्धि, कृषिका विभिन्न समसामयिक विषयहरूमा छलफल तथा तालिम सञ्चालन गरेर महिला तथा पुरुष कृषकहरूको सशक्तिकरणमा भूमिका निर्वाह गर्दैछ ।

स्थानीय बाली परियोजनाका साभेदार संस्थाहरू ली-बर्ड, राष्ट्रिय जीन बैंक र बायोभर्सिटी इन्टरनेशनलबाट यस सामुदायिक बीउ बैंकका लागि आवश्यक केही आर्थिक तथा प्राविधिक सहयोग उपलब्ध भएको छ भने स्थानीयस्तरमा वडा कार्यालय, गाउँपालिकाको कार्यालय, संरक्षण क्षेत्र व्यवस्थापन समिति र अन्नपूर्ण संरक्षण क्षेत्र आयोजनाले पनि सहयोगीको भूमिका निर्वाह गर्दै आएका छन् ।

✍ पुर्ण पौडेल र रिता गुरुङ

खण्ड: ३
तातोपानी गाउँपालिका-४, हाँकु, जुम्ला

जुम्लामा बीउ बैंक : बीउ प्रणाली सवलीकरणको आधार

जुम्ला जिल्लाको तातोपानी गाउँपालिका-४, हाँकुमा, स्थानीय बाली परियोजनामार्फत विभिन्न कार्यक्रमहरू संचालन हुँदै आएका छन् । यस परियोजनाले बीउ उत्पादन पाठशाला, स्थानीय बालीको संरक्षण तथा प्रवर्द्धनको लागि सामुदायिक बीउ बैंक संचालन गर्दै आएको छ । बन्द हुन लागेको तत्कालिन 'जालपादेवी सामुदायिक बीउ बैंक' भनेर चिनिने बीउ बैंकलाई नयाँ नामाकरण गरी 'धौलिगाड' सामुदायिक बीउ बैंक' को रूपमा नयाँ संरचना तथा कार्ययोजना सहित अगाडि बढाएको छ । स्थानीय बाली परियोजनाको फिल्ड कार्यालय साबिकको हाँकु गा.वि.स., हाँकु गाउँमा रहेको थियो । गाउँको बीचमा नै भएता पनि यातायातलगायत अन्य भौगोलिक कारणले गर्दा प्रभावकारी रूपमा संचालनमा आउन सकिरहेको थिएन ।

हाल २०७५ साल मंसिर महिनादेखि यस बीउ बैंकलाई तातोपानी गाउँपालिका-५, ऐरेनीमा स्थानान्तरण गरिएको छ । हाँकु तथा वरपरका ग्रामीण स्थानहरूमध्येमा ऐरेनी यातायातको सुविधा भएको मुख्य बजार हुनुका साथै जनसमुदायको आवतजावत पनि उल्लेखनीय रूपमा रहने स्थान हो । बजार क्षेत्र भएको हुनाले धेरैभन्दा धेरै घरधुरीले यस बीउ बैंकबाट लाभ लिनुका साथै कृषि प्रविधिका बारेमा पनि जान्ने अवसर पाएका छन् । बीउ बैंक भनेको के हो र किन जरुरी छ भन्ने कुरा पनि धेरै मानिससमक्ष पुगेको छ, जसले गर्दा यो सामुदायिक बीउ बैंकले आफ्नो छुट्टै पहिचान बनाउन सकेको छ ।

यस बीउ बैंकले आफ्नो कार्य योजनामा प्रदर्शनी प्लट निर्माण गरी स्थानीय तथा लोपोन्मुख बालीको संरक्षण कार्यमा जुटेको छ । साथसाथै स्थानीय बालीको महत्वको बारेमा जनचेतना पनि फैलाउँदै गएको छ । स्थानीय बालीको विभिन्न प्रशोधित वस्तुहरू तथा खायन अनाजको बिक्री-वितरण गर्नको लागि सुपथ मुल्य पसल पनि खोलेको छ । स्थानीय बाली परियोजनाले यस बीउ बैंकका कर्मचारी तथा आबद्ध घरपरिवारको सीपमा निखार ल्याउनको लागि बीउ उत्पादन तथा भण्डारणसम्बन्धी तालिमको पनि व्यवस्था गरेको थियो, जसको कारण आबद्ध व्यक्तिहरू गुणस्तरीय बीउ उत्पादनको बारेमा ज्ञान हासिल गरी असल बीउ छुट्याउन सक्ने तथा अरु मानिसहरूलाई पनि यसबारे बताउन सक्ने भएका छन् । बजारको केन्द्रमा खुलेको बीउ बैंक गाउँपालिकाको पनि प्रत्यक्ष निगरानीमा परेको छ र यस बीउ बैंकलाई पनि आफ्ना कार्यहरू

देखाउन र सम्बन्धीत निकायबाट रकम माग गर्न सजिलो भएको छ । यस वर्ष यो बीउ बैंकले बीउ बैंक प्रवर्द्धनको लागि तातोपानी गाउँपालिकाबाट पाँच लाख रुपैयाँ पनि पाएको छ ।

यसरी गाउँको एक कुनाबाट बजारको चहलपहलतिर आएपछि धेरै घरधुरी लाभान्वित हुनुका साथै विभिन्न सरोकारवालाहरूको नजरमा परेको र उहाँहरूको सल्लाह सुभाषण पनि पाइने हुनाले अभूत भएर काम गर्ने हौसला मिलेको बीउ बैंकका कार्यसमितिका पदाधिकारीहरू बताउनुहुन्छ । बीउ बैंकले अब गाउँपालिकाबाट प्राप्त रकमको केही अंश रैथाने बाली संरक्षणमा खर्च गरी नमुना प्रदर्शनी प्लट राख्ने निर्णय गरेको छ । यसरी कृषकहरूको आत्मबल बढेको देख्दा बीउ बैंक वा सामुदायिक कार्यस्थलहरू सबैलाई पायक पर्ने स्थानमा हुनुपर्ने रहेछ भन्ने हाम्रो समेत सिकाइ रहेको छ ।

✍ ललिता आले मगर र प्रगति बाबु पनेरु

समाज परिवर्तनको माध्यम बन्दै कृषि जैविक विविधता पाठशाला

स्थानीय कृषि जैविक विविधता संरक्षण र प्रवर्द्धनसम्बन्धी असल अभ्यासहरू संचालन गर्नुका साथै कृषिसँग सम्बन्धीत विभिन्न प्राविधिक ज्ञान र सीपको आदान प्रदान गर्ने उद्देश्यले अधि सारिएको अवधारणा हो, जैविक विविधता पाठशाला । जुम्ला जिल्लाको तातोपानी गाउँपालिका वडा नं. ४ मा स्थानीय बाली पारियोजनामार्फत संचालन गरिएको यस पाठशालामा २० जना महिला र ५ जना पुरुष गरी जम्मा २५ जना सहभागी रहेका छन् । शुरुका दिनहरूमा पाठशालामा सहभागी संख्या कम हुने गरेकोले कार्यक्रम नै रद्द गर्नु परेको नमिठा अनुभव पनि छन् । समय सान्दर्भिक र निरन्तरको घच्चच्याइले पछिल्ला वर्षहरूमा यो कार्यक्रमको आवश्यकता महसुस गराउन सफल भई सहभागी संख्यामा उल्लेखनीय वृद्धि भएर सहभागीहरूको छनौटमा समेत गा-हो हुने अवस्था आएको थियो । अहिले कृषि जैविक विविधताको महत्व र उपयोगितासम्बन्धी चेतना अभिवृद्धि हुने, रैथाने बाली अनुसन्धानमा सहभागी हुन पाइने, पाठशालामा आफ्ना विभिन्न समस्याहरू प्रष्ट रूपमा राख्न पाइने र आफ्नो समस्याको समाधान सजिलै हुने गरेको सहभागी कृषकहरूको भनाइ छ । सहभागीहरू वर्षभरि नै नियमित उपस्थित हुने र तिनै सहभागीहरूमार्फत पाठशालाका क्रियाकलापहरू संचालन हुने गर्दछन् ।

पाठशालामा स्थानीय जैविक विविधता व्यवस्थापन, रोग कीरा पहिचान र नियन्त्रण, बीउ उत्पादन र सामुदायिक बीउ बैंक संचालनका बारेमा छलफल हुन्छन् । कृषक र प्राविधिक एकै थलोमा भेटघाट गर्ने साभ्ता चौतारीको रूपमा विकसित यस पाठशालामा कृषकले भोगेका समस्याहरूलाई यथासक्दो न्यूनिकरण गर्ने प्रयास गरिँदै आएको छ । यिनै यावत कुराहरूले गर्दा कृषकमा यस पाठशालाप्रतिको मोह बढ्दै गएको छ । पाठशालामा महिला सहभागिता उल्लेख्य भएता पनि शुरु शुरुमा उनीहरू खुलेर बोल्न र आफ्ना समस्याहरू खुलस्त रूपमा राख्न सक्दैन थिए । पाठशालामा अभ्यस्त हुँदै गएपछि उनीहरू बोल्न र आफ्ना समस्याहरू राख्न सक्ने भएका छन् ।

भौगोलिक रूपमा विकट यस जुम्ला जिल्लाका धेरै कृषकहरू निरक्षर र गरिबीको रेखामुनी तथा यी ग्रामीण कृषकहरूमा कृषि प्रविधिसम्बन्धी ज्ञानको निकै कमी रहेकोमा हाल यस पाठशालाको सञ्चालनबाट कृषकहरूले स्थानीय बालीको महत्व बुझ्न सक्ने भएका छन् । खाइसकेर बाँकी रहेको अनाजलाई बीउको लागि राख्ने चलनलाई चिर्दै अहिले सर्वप्रथम राम्रो अनाजलाई बीउको

लागि छुट्याएर मात्र खाने गरेका छन् । साथै, 'असल बीउ नै असल फसलको कडी हो' भन्दै सहभागी कृषकहरूले अन्य कृषकहरूलाई पनि खायन र बीउको बारेमा जानकारी दिन सक्ने भएका छन् । बीउको छनौट तथा भण्डारण गर्दा अपनाउनु पर्ने सावधानीको बारेमा पनि ज्ञान प्राप्त गरी उत्पादनोपरान्त क्षतिको न्युनीकरण गर्नमा पनि सक्षम भएका छन् । खेर गइरहेका तथा बेवास्ता गरिएका स्थानीय बालीहरूको माग तथा यी बालीको पौष्टिकताको बारेमा पनि जानकारी पाएपछि स्थानीय सरकार र स्थानीय बाली परियोजनाको सहयोगमा रैथाने बाली प्रवर्द्धनका उद्देश्यले 'कोसेली घर' को स्थापनासमेत यसै पाठशालाको अगुवाइमा भएको छ । पाठशालाका सहभागीहरू विभिन्न क्रियाकलापहरू जस्तै जैविक विविधता प्रदर्शनी स्थल राख्ने, कृषि तथा खाद्य मेलाका सहभागी हुने, रैथाने बालीको बीउ उत्पादन तथा संरक्षण गर्ने, आदिमा लागिपरेका छन् । पाठशालाकै अगुवाइमा स्थानीय तह (गाउँपालिका) बाट स्थानीय बाली संरक्षणको लागि बजेट विनियोजन गराउन सहभागीहरू सफल भएका छन् । उक्त बजेटबाट बीउ शुद्धिकरण तथा जैविक विविधता प्रदर्शनी स्थल निर्माण गर्ने योजना बनाइएको छ । यसले ग्रामीण भेगका महिलाहरूको सशक्तिकरणमा र सामुदायिक बीउ बैंकको स्थापना र सञ्चालनमा सहयोग पुऱ्याउने छ । यसरी जैविक विविधता पाठशालाले स्थानीय जैविक विविधताको प्रवर्द्धनका साथै सहभागीहरूको प्राविधिक ज्ञान र सामाजिक क्षमतामा अभिवृद्धि गर्न समेत योगदान पुऱ्याउँदै आएको छ ।

✍ ललिता आले मगर, प्रगति बाबु पनेरु

‘कोसेली घर’ - सामुदायिक बीउ बैंकको प्रमुख आयस्रोत बन्दै

‘ओहो यो पटक सोचे जति बीउ बिक्री नै भएन के गर्ने होला ? सधैंको पिरलो यही नै हुने गर्थ्यो - तातोपानी गाउँपालिका, ऐरेनी (साबिकको हाँकु गा.वि.स.) स्थित स्थानीय बाली परियोजनाको सहकार्यमा संचालित श्री धौलीगाड सामुदायिक बीउ बैंकको । यो बीउ बैंक धौलीगाड कृषि जैविक विविधता संरक्षण समूहले संचालन गर्दै आएको छ । जुम्ला अर्गानिक जिल्ला भनेर घोषणा भएको पनि वर्षौं बितिसक्यो । बजारमा पनि पछिल्लो समयमा अर्गानिक वस्तुहरूको माग हवातै बढेर आएको छ र यस समूहद्वारा उत्पादित वस्तुहरू पनि पूर्णरूपमा अर्गानिक नै छन् । यी सबै कुरालाई मध्यनजर गरेर २०७५ सालमा स्थापना भयो, धौलीगाड कोसेली घरको अवधारणा ।

सामुदायिक बीउ बैंकले आफ्नो कार्य क्षेत्रमा र कार्य क्षेत्रबाहिर विभिन्न कार्यक्रमहरू गर्दै आइरहेको छ । बीउ बैंकले बीउ उत्पादन कार्यक्रम, आइ.आर.डी. (परीक्षणको बीउ) वितरण र कृषि विविधता प्रदर्शनी सञ्चालन गर्दै आइरहेको छ । यसबाट मनग्ये मात्रामा कृषि उपज उत्पादन भइरहेको छ । ग्रामीण क्षेत्र अनि कृषकहरूमाभ्र अवस्थित यस बीउ बैंकलाई मुनाफामा जान शुरूमा सकस भइरहेको थियो । कारणहरू थिए - कृषकहरूले बीउ नकिन्ने, आफैँ राख्ने वा मागेर बाली लगाउने अनि मुख्य बजारसम्म पुऱ्याउन यातायातको समस्या, कमजोर आम्दानी, बीउ छनौट गर्दा निस्कने अयोग्य बीउको व्यवस्थापन आदि । यस्तै यस्तै समस्याबाट सामुदायिक बीउ बैंक गुज्रिरहेको थियो । यिनै समस्याहरूको समाधान खोज्ने क्रममा कोसेली घरको अवधारणा बन्यो ।

बजारको मागलाई मध्यनजर गर्दै जुम्ला जिल्लामा उत्पादन हुने सिमी, चिनो, कागुनो, लट्टे, कोदो र तिते फापरलगायतका बालीहरू, जसबाट जुम्ला जिल्लाको रैथाने बालीको संरक्षण पनि हुने र उत्पादन तथा बिक्री गर्न पनि सहज हुने भएकोले ‘कोसेली घर’ स्थापना भयो । अहिले बीउ बैंकबाट बीउको लागि छनौट गरेर बाँकी रहेका र बिक्रीपछि बाँकी रहेका बीउ यसै कोसेली घरबाट खायनको रूपमा बिक्री-वितरण गर्ने गरिएको छ । पछिल्लो समयमा आएर बीउ बिक्री नहोला कि भन्ने समस्या नरहेको बताउँछन् बीउ बैंक संचालक समितिका सदस्यहरू । साथै सिमीलाई पिसेर दालको रूपमा र चिनो, कागुनोलाई चामल बनाएर पनि बिक्री गरी आयआर्जन गरिरहेका छन् ।

अहिले माग आपूर्तिको लागि आफ्नो कार्यक्षेत्रको र कार्यक्षेत्रभन्दा बाहिरको विभिन्न स्थानबाट स्थानीय बालीहरूको संकलन र प्रशोधन गरी बजारमा बिक्री-वितरण गर्ने कार्य अघि बढाइएको छ । स्थानीय बालीहरू कुटानी पिसानीमा समस्या आएतापनि स्थानीय तरिकाबाटै ती कार्य गर्ने गरेको पाइएको छ । विभिन्न आकारमा कोसेली प्याकेटहरू बनाउन थालिएको छ । बाटोको नजिक र पर्यटकीय स्थल तातोपानीबाट खासै टाढा नभएकोले उक्त स्थलमा नुहाउन तथा घुम्न आउनेहरूबाट पनि राम्रै आम्दानी तथा प्रचार प्रसार भएको बताउँछन्, कोसेली घर संचालक ।

पछिल्लो समयमा कोसेली घर स्तरोन्नतिका लागि गाउँपालिकामार्फत सहयोग हुने संभावना रहेको छ । सुरुवाती अवस्थामा रहेको यो कोसेली घरको कारोबार सन्तोषजनक रहेको छ । कोसेली घरको व्यापारबाट भएको मुनाफाको केही अंश बीउ बैंक संचालनमा पनि खर्च हुने गरेको छ । अबका दिनहरूमा सामुदायिक बीउ बैंकको दिगो संचालनको लागि यो कोसेली घरको आम्दानीले निकै सहयोगी भूमिका निर्वाह गर्ने देखिएको छ । बजारिकरण तथा प्रचार प्रसारमा समेत कोसेली घरले टेवा पुगेको छ ।

✍ ललिता आले मगर र प्रगति बाबु पनेरू

बीउ उत्पादनले एकल महिलाको परिवारमा आएको परिवर्तन

मेरो नाम जय कलि साकी हो । मेरो घर जुम्ला जिल्लाको तातोपानी गाउँपालिका वडा नं ४, गिडीखोलामा पर्दछ । म ३० वर्षकी भएँ । म विपन्न र दलित परिवारमा जन्मेकी हुँ । छोरीलाई विद्यालय पठाउन हुँदैन भन्ने मान्यता भएको समुदाय र समय भएकोले म पनि स्कुल जानबाट बञ्चित भएँ । मेरो विवाह २०४६ सालमा भयो । सानै उमेरमा विवाह, परिवारको कमजोर आर्थिक अवस्था र दैनिक कामले गर्दा मेरो शारीरिक अवस्था कमजोर बन्दै गयो । दुःखको कुरा सानै उमेरमा बच्चाको आमा बन्न पुगें । सुत्केरी हुँदा पनि कुनै पोषिलो खानेकुराहरू खान र आराम गर्न पाइन । त्यसमाथि मेरो श्रीमानको निधनले मेरो दैनिकी भनै असहज बन्दै गयो । मेरो घरको समस्याहरूले गर्दा म समुदायको सामाजिक कुराहरूबाट वञ्चित थिएँ । मेरो गाउँका अरू दिदीबहिनीहरू पनि म जस्तै घरभित्र नै सीमित हुने गरेका थिए । घरमा कुनै नयाँ मान्छे आउँदा र कुरा गर्न पर्दा पनि मसँग बोल्न सक्ने आँट नै थिएन । बन पाखो जंगल सोतर पिराल (सल्लोको पात जम्मा गर्ने काम) गर्दैमा मेरा दिनहरू बित्दै थियो ।

२०७१ सालदेखि हाम्रो गाउँमा कृषि समूह बनाउने कार्यक्रम हुँदै गरेको थाहा पाएँ । गाउँका दिदीबहिनीहरूको सहमतिमा म पनि समूहमा बस्ने निर्णय गरें । समूह गठनको दिनमा मात्र थाहा भयो, स्थानीय बाली परियोजनामार्फत समूह गठन भएको रहेछ । समूह गठनपछि मासिक ५० रुपैयाँ बचत सुरु भयो । घरमा कमाउने मान्छे नहुँदा मेरो लागि ५० रुपैयाँ पनि धेरै ठुलो रकम हुने गरेको थियो । मासिक बैठकको दिन पैसा जुटाउन मेरो लागि चिन्ताको विषय बन्थ्यो । अरू दिदी बहिनीहरूसँग सापटी मागेर पैसा जम्मा गर्ने गरेको थिएँ । मासिक बैठकहरूमा बस्दै जाँदा हाम्रो समूहले स्थानीय बालीको संरक्षण गर्नुपर्ने थाहा पाएँ । हराउँदै गएको बाली - चिनो, कागुनो, लट्टे, फापर, आदि जगेर्ना गर्नुपर्ने भएकोले मैले फेरि पुराना दिनहरू सम्झिन थालें । मासिक बैठकमा समूहले गर्ने कार्यक्रमको बारेमा जानकारी पाउँदै जान थालें । परियोजनाले स्थानीय बालीहरूको अनुसन्धान गर्ने, बीउ उत्पादन गर्ने र सोही जातको बालीलाई अन्य स्थानमा फैलाउने काम गर्दा रहेछ । म बीउ उत्पादन कार्यक्रममा सहभागी भएँ । परियोजनाबाट बीउ पाउने र उत्पादनपछि सामुदायिक बीउ बैंकमा बिक्री गर्ने सर्तमा मैले लट्टे, कागुनो र सिमी गरी ३ वटा बालीका बीउ उत्पादन गर्न थालें ।

परियोजनाबाट प्रविधिलगायत प्राविधिक सहयोग पाएको र मौसमले पनि साथ दिएकोले मैले लगाएका बालीहरूले राम्रो उत्पादन दियो । मैले सामुदायिक बीउ बैंकबाट ५ के.जी. सिमीको बीउ लगेकोमा ५० के.जी. बीउ उत्पादन गरी रु. १२० को दरले बिक्री गरी ६ हजार रुपैयाँ; १० ग्राम लट्टेको बीउबाट ८ के.जी. उत्पादन गरी प्रति के.जी. रु. १०० को दरले रु. ८ सय रुपैयाँ; र २० ग्राम कागुनोको बीउबाट ३० के.जी. उत्पादन गरी प्रति के.जी. रु. ५० को दरले रु. १ हजार ५ सय रुपैयाँ आम्दानी गर्न सफल भएँ । त्यो वर्षको मेरो आम्दानी जम्मा ८ हजार ३ सय रुपैयाँ भएको थियो । मेरो त्यो आम्दानीले मलाई अरु संस्थाहरूमा समेत बचत राख्न मनोबल आयो र अन्य दुइटा समूहमा मासिक १ सय रुपैयाँ बचत गर्न थालँ । बीउ बिक्रीबाट जम्मा भएको रकमले सानो पसल खोलेकी छु । त्यो पसलको आम्दानी र हरेक वर्ष बीउ बिक्रीबाट आएको पैसाले मेरो परिवारको गुजारा राम्ररी धानेकी छु ।

मैले पछिल्लो समय सामुदायिक बीउ बैंकबाट सहयोग पाएर उवाको बीउ ३२ के.जी. बीउ बैंकलाई रु ४० को दरले बिक्री गरी रु. १ हजार २ सय ८० रुपैयाँ आम्दानी गरेकी छु । उक्त रकमले मैले १ बोरा चामल खरिद गरी मेरो २ सदस्यीय परिवारलाई १ महिना पुगेको छ । बीउ बिक्रीबाट मेरो जीवन निर्वाह सहज बनेको छ । गाउँमा म 'बीउ संरक्षक कृषक' पनि बनेकी छु । आजभोलि मसँग आफुलाई खान मन लागेको कुरा खान र बजार जाँदा थोरै किनमेल गर्न पैसाको कमी भएको छैन । साथै समूहका धेरै दिदीबहिनीसँगको घुलमिलले गर्दा म खुलस्त बोल्न सक्छु र चित्त नबुझेका कुराहरू सजिलो गरी राख्न सक्छु ।

✍ ललिता आले मगर र प्रगति बाबु पनेरु

स्थानीय बाली परियोजनाले महिलाको जीवनशैलीमा ल्याएको परिवर्तन

मेरो नाम कविता जैसी हो । मेरो घर जुम्ला जिल्ला, तातोपानी गाउँपालिका वडा नं. ४, गौतमवाडामा पर्दछ । मेरो घरमा बुवा, आमा, श्रीमान्, छोरा, छोरी र म गरी जम्मा ६ जनाको परिवार छ । मैले एस.एल.सी. परीक्षा पास गरेकी छु । मध्यम वर्गीय परिवारमा जन्मेकी म १४ वर्षको उमेरमै विवाह बन्धनमा बाँधिँँ । कर्णाली अञ्चलको कुरीतिको रूपमा फैलिएको छाउपडी प्रथाबाट हाम्रो गाउँ तथा मेरो घर अछुतो थिएन । जबदेखि मेरो मासिक धर्म सुरु भयो, त्यही बेलादेखि म हरेक वर्षको कटाग्रिँदो हिउँद र ओसिलो वर्षामा छाउगोठमा बस्दै आएको थिँँ । हरेक सामाजिक क्रियाकलाप, मन्दिर, चुलो चौको गर्नबाट वञ्चित हुने गरेको थिँँ । जुम्लाको छाउपडी प्रथा, सानो उमेरमा नै विवाह, त्यसमाथि पनि विवाह हुनासाथ छोराछोरी भएकाले छिटै नै व्यवहारले किर्चिँदै गएकी थिँँ । यसरी समस्याले घेरिएको हुनाले म घरभित्र नै व्यस्त हुने गर्थँँ । बाहिर के भइरहेको छ भन्ने कुरा केही पनि थाहा हुँदैन थियो । मेरो घर अनि चुला चौको नै मेरो संसार थियो र रीतिरिवाज मेरो संस्कार बनेको थियो ।

२०७१ सालमा स्थानीय बाली परियोजना संचालन हुन थालेपछि मैले सहजकर्ताको रूपमा काम गर्ने मौका पाएँ । काम गर्ने क्रममा बाहिरबाट आउनु भएका सर, मिसहरूको संगत र उठबसले आफ्नो गाउँ ठाउँको कुरीतिलाई राम्रोसँग बुझ्ने मौका पाएँ र सही गलत छुट्याउन सक्ने भएँ । यो मासिक धर्म भनेको प्राकृतिक कुरा हो, यो त उमेर पुगेको सबै महिलामा हुने गर्दछ र राम्रो सरसफाइमा ध्यान पुऱ्याए केही नहुने कुरा थाहा पाएँ । सर, मिसहरूको हौसलाले यो कुरा मैले घर परिवारमा बुझाउन सकँँ र अहिले म छुई (नछुने) हुँदा पनि घरभित्र नै बस्ने गर्दछु । समाजले भने भैँँ देउता रिसाएको अहिलेसम्म थाहा पाएको छैन । यस्ता कुरा मैले अरू आफू जस्तै आइमाई, केटीहरूलाई पनि सिकाउँदै गएँ । यसै क्रममा मैले सामाजिकरूपमा पुरस्कृत हुने मौका पाएँ र 'नमुना युवती' को संज्ञा पनि पाएँ ।

स्थानीय बाली परियोजनामा सहजकर्ताको रूपमा काम गर्ने भएकी हुनाले जुम्ला जिल्लामा हुने रैथाने बालीहरूको उपयोगिता तथा यसलाई संरक्षण गर्नुपर्ने कारण थाहा पाएँ । घर बाहिर निस्कन नपाउने, मानिसहरूको भीडमा बोलन नसक्ने अनि आफ्ना समस्याहरू खुलस्त रूपमा भन्न डराउने म अहिले मजासँग सही र गलतको बारेमा बहस गर्न सक्ने भएकी छु । यस

परियोजनामा काम गर्दा मैले किसानोपयोगी कृषि प्रविधिका कुराहरू सिक्ँ र सिकाएँ । गुणस्तरीय बीउ, बीउ र खाद्यान्नबारे जानकारी, बारी सरसफाईको महत्व, मलखादको उचित व्यवस्थापन जस्ता प्राविधिक कुराले उत्पादनमा कतिको फरक पार्छ भन्ने कुरा आफ्नै आँखाले देख्ने मौका पाएँ । आफ्ना वरिपरी सहजै पाइने तर बेवास्ता गरिएका बालीहरूको पोषण सुरक्षामा निकै नै महत्व रहेको कुरा थाहा पाएँ । यो ज्ञानको उपयोगले आफ्नो परिवारको पौष्टिकतामा टेवा पुऱ्याउन सक्ँ । अहिले स्थानीय बाली प्रवर्द्धनको लागि गाउँघरमा अरूलाई बुझाउने र सुभाष दिने गर्दछु । म आफैले समेत हरेक वर्ष कुनै न कुनै रैथाने बालीको बीउ उत्पादन गरेर सामुदायिक बीउ बैंकमा बेच्ने गरेकी छु । हाल म धौलीगाड सामुदायिक बीउ बैंकको कोषाध्यक्ष भएर बीउ बैंकको आर्थिक अभिलेखहरू प्रस्टरूपमा राख्न सक्ने भएकी छु । यसरी घरभित्र सीमित रहेको म ली-बर्ड तथा स्थानीय बाली परियोजनाको सहजकर्ता भएर आफ्नो जीवन परिवर्तन गर्ने मौका पाएकोमा अति हर्षित छु ।

 ललिता आले मगर र प्रगति बाबु पनेरू

खण्ड: ४

खार्पुनाथ गाउँपालिका-४, छिप्रा, हुम्ला

जैविक विविधता कृषक पाठशालाले हुम्ली महिलामा ल्याएको परिवर्तन

हुम्ला जिल्ला खार्पुनाथ गाउँपालिका वडा नं. ३ छिप्रा गाँउ निवासी एक सफल महिला व्यवसायीको नाम हो, कुम्पनी उपाध्याय । ३९ वर्षकी कुम्पनीको सानैमा विवाह भयो र छोराछोरी पनि भए । दुःखको कुरा, उनी २५ वर्षकी हुँदा भीरको ढुङ्गा लागेर श्रीमान्को निधन भयो । श्रीमान्को मृत्युपछि उनले हिम्मत हारिनन् । जीवनमा संघर्ष गरेरै व्यवसायिक तरकारी खेतीलाई आत्मसात गरी जीवनलाई अगाडि बढाइन् । परियोजनाको साथ सहयोगले गर्दा अहिले उनी समाजमा एक उदाहरणीय उद्यमी महिला बन्न सफल भएकी छिन् ।

कुम्पनी उपाध्याय आफ्नो अनुभव यसरी बताउँछिन् - "जब हाम्रो गाँउमा 'जैविक विविधता कृषक पाठशाला' को स्थापना भयो त्यसले सम्पूर्ण सदस्यहरूलाई जैविक विविधता र कृषिसम्बन्धी तालिम गोष्ठी जस्ता विभिन्न जनचेतनामूलक कार्यक्रमहरू संचालन हुन थाल्यो । मलाई पनि 'बेमौसमी तरकारी खेती तालिम' मा सहभागी हुने मौका मिल्यो । त्यसबाट आधुनिक तरकारी खेतीसम्बन्धी ज्ञान र केही तरकारीका बीउ पनि पाएँ । मैले तालिममा सिकेबमोजिम बारीमा तरकारी लगाएँ र राम्रो उत्पादन भयो । मैले र परिवारले खाएँ, छिमेकीलाई बाँडे र बाँकी केही बिक्री गरेर थोरै आम्दानी पनि गरें । त्यसले 'मलाई बाघको मुखमा रगत लागे जस्तो भयो ।' मैले सोचें अब मैले तरकारी खेती गरेर समाजमा केही देखाउनु पर्छ भनेर तरकारी व्यवसायमा लागें । कुम्पनीले व्यवसायिक तरकारी खेती गर्न थालेको लगभग ३ वर्ष भयो । यही तरकारी खेतीबाट उनले घरमा खाएर, हिउँदको लागि सुकाएर, छिमेकीलाई बाँडे र बाँकी बेचेर घर व्यवहार राम्रैसँग चलाउन सफल भएकी छिन् । त्यसबाट सिमीकोट, हुम्लास्थित बैंकमा उनको करिब ९० हजार रुपैयाँ जम्मा भएको छ । घरमा आफु र आफ्नो २ छोरा, २ छोरी, जेठानीको बुढाबुढी र २ छोरा १ छोरी गरी जम्मा १० जनाको परिवारको संपूर्ण घरखर्च पनि त्यसै आम्दानीबाट धान्दै आएकी छिन् ।

कुम्पनी भन्छिन् - 'मेरो श्रीमान् बितेपछि म मेरो छोराछोरीलाई पढाउँला र घरपरिवार चलाउँला भन्ने लागेको थिएन । तर यो व्यवसायले जीवनलाई असम्भव बाटोबाट सम्भव बाटोमा धकेल्यो । खेतबारीमा धेरै व्यस्त भएकोले श्रीमान् बितेको पीडालाई भुलाएको छ ।' छिप्रामा स्थानीय बाली परियोजना कार्यक्रम लागु भएपछि सहकारी व्यवस्थापन समितिको सल्लाह लिएर अघि

बढ्दा उनलाई यो सफलता मिलेको हो । एकल महिला भएको कारणले उनको आफ्नो नाममा जग्गा जमिन केही थिएन । उनी भन्छिन् - 'कर्म गर्नेलाई ईश्वरले पनि साथ दिन्छ भन्छन्, हो रहेछ ।' अरूको अधियाँ जग्गा जमिनमा व्यवसायिक तरकारी खेती गरेर नै मनग्य आम्दानी गरेर छोराछोरीलाई पढाउन सकेकी छिन् । वास्तवमा जीवनमा दुःख गरे एक दिन अवश्य सुख हुन्छ भन्ने आशामा लागि परेकी छिन्, कुम्पनी उपाध्याय ।

कर्णाली कृषि सहकारीका निवर्तमान अध्यक्ष श्री नवराज भण्डारी भन्नुहुन्छ 'उहाँ जस्तो मेहनती महिला अहिलेसम्म देखेको छैन । महिला भएर पनि कुनै पुरुषको सहाराबिना उहाँले राम्रोसँग घरव्यवहार चलाई राख्नु भएको छ' ।

 सुन्दर रावत र सरोज पन्त

हुम्ला जिल्लाकै पहिलो र नमुना सामुदायिक बीउ बैंक

वर्षेनी खडेरी पर्ने हुम्ला जिल्ला, त्यसमाथि साविकका २७ वटा गा.वि.स.हरू मध्ये छिप्रा गा.वि.स. खडेरी परिरहनेमध्ये एक हो । यो ठाउँमा अन्य ठाउँको तुलनामा भन्दा बढी बलौटे माटो भएकोले बढी सिँचाई चाहिनेमा पर्दछ । यहाँ आकासे भरमा खेती गरिने भएकोले समयमा पानी नपरे बीउ समेत जोगाउन गाह्रो हुन्छ । यहाँ २०७२ सालमा सबैभन्दा बढी खडेरी परेको थियो, जुन वर्ष सल्लाको रूखसमेत सुकेका थिए । ठिक यही वर्ष २०७२ साउनदेखि छिप्रा तत्कालिन गा.वि.स.मा 'उच्च पर्वतीय क्षेत्रको खाद्य सुरक्षाका लागि स्थानीय बाली विविधता' नामक परियोजना संचालनमा आयो । यस परियोजना संयुक्त राष्ट्र संघीय वातावरण कार्यक्रम (GEF) को आर्थिक सहयोगमा बायोभर्सिटी इन्टरनेशनल, नेपाल कृषि अनुसन्धान परिषद् र जैविक विविधता अनुसन्धान तथा विकासका लागि स्थानीय पहल (ली-बर्ड) द्वारा संयुक्त रूपमा हुम्लामा संचालित छ ।

यो परियोजनाले नेपालको विभिन्न ठाँउमा सामुदायिक बीउ बैंक स्थापना गर्दै आएको छ । यसै अन्तरगत हुम्ला जिल्लामा कर्णाली सहकारी संस्थाद्वारा सामुदायिक बीउ बैंक संचालनमा आएको छ, जसमा १८ सदस्यीय संचालक समितिमार्फत दुर्लभ स्थानीय बालीका बीउ संरक्षणको साथै सामुदायिक बीउ बैंकको महत्वबारे छलफल, तालीम, गोष्ठी, जस्ता जनचेतना जगाउने काम गर्दै आइरहेको छ । साविकको छिप्रा गाविस वडा नं ८ निवासी श्रीमती बाँच कला शाहीका अनुसार हाल यस बीउ बैंकले विभिन्न किसिमका लोपोन्मुख तथा दुर्लभ स्थानीय बालीका जातहरू जस्तै: मिठे फापर, तिते फापर, विभिन्न जातको कोदो, रातो चिनो, सेतो चिनो, विभिन्न जातका सिमी, कालो तथा सेतो कागुनो र चिसो ठाँउमा हुने धानका जातहरूको बीउ संकलन, भण्डारण र संरक्षण गर्दै आएको छ । साथै यस सामुदायिक बीउ बैंकमा संकलन गरिएका स्थानीय बालीका बीउलाई आवश्यकताअनुसार स्थानीय किसानलाई वितरण गर्ने गर्दछ । अब भविष्यमा यस सामुदायिक बीउ बैंकले जिल्लाभरिका स्थानीय बालीका जातहरूलाई लोप हुन नदिइ संरक्षण गरेर राख्ने र आवश्यकताअनुसार नेपालको जुनसुकै क्षेत्रमा जुनसुकै समयमा उपलब्ध गराउने प्रमुख लक्ष्य लिएको छ ।

विश्वव्यापी जलवायु परिवर्तनका कारण अनपेक्षित खडेरी, हिमपात, अतिवृष्टि, अनावृष्टि, भू-क्षय, आदिबाट नेपालको हुम्ला जिल्ला पनि अछुतो छैन । यस्ता अकल्पनीय अवस्था उत्पन्न भएमा

स्थानीयस्तरका थुप्रै बीउ बिजन नोक्सान मात्र हैन सखापै हुने सम्भावना उत्तिकै छ । यस्तो अवस्थामा त्यहाँका महत्वपूर्ण रैथाने बालीका स्थानीय बीउहरू जोगाउने काम यस सामुदायिक बीउ बैंकले गरिरहेको छ ।

बीउ बैंकमा हाल विभिन्न अन्न बाली र तरकारी बालीका गरी ४५ जातका बीउ बिजन संरक्षित छन् । यस बीउ बैंकले हुम्ला जिल्लाको सबै गाउँपालिकामा धान र लट्टेको बीउ पुऱ्याउने काम गरिरहेको छ । बीउ बैंकको आफ्नै भवन निर्माणका लागि खार्पुनाथ गाउँपालिकाले दुई चरणमा गरी १२ लाख रुपैयाँ अनुदान सहयोग गरेको छ । जग्गाचाहिँ सहकारीले आफ्नै स्रोतबाट खरिद गरेको छ । किसानहरू भन्छन् 'बाउ बाजेको पालामा बीउ लिन छिमेकी गाउँहरू कमराया, लालि काराङ्ग, बरगाउँ जान्थ्यौं ।' बीउ बैंक सदस्य रुम्फा उपाध्याय भन्नुहुन्छ, 'आफ्नै गाउँठाउँमा बीउ बैंक स्थापना भएपछि हामी सबैलाई बाहिर गाउँ जाने समय बचत भएको छ ।'

 सुन्दर रावत र सरोज पन्त

स्थानीय कृषि उद्यमी परिचालनमार्फत स्थानीय बालीको प्रवर्धन र बजारिकरण

मेहनत गर्दा नहुने केही छैन भन्ने कुराको उदाहरण हुन् हुम्ला जिल्ला सिमकोट गाउँपालिका ६ निवासी मुकुन्द रोकाया, जो अहिले जिल्लाकै एक सफल कृषि उद्यमीका रूपमा चिनिएका छन् । मुकुन्दको आफ्नै खाद्य उद्योग छ । त्यसको कारण स्थानीय बालीहरूको प्रशोधन तथा उपभोगको लागि कुनै समस्या छैन । उनले आफ्नो उद्योगबाट ३ जनालाई प्रत्यक्ष र अन्य धेरैलाई अप्रत्यक्ष रूपमा रोजगारी दिएका छन् । उनका घरपरिवारले पनि उनको यो काममा सधैं सहयोग गर्दै आइरहेका छन् । पहिले स्थानीय बाली बजारिकरण कसरी गर्ने, मूल्य श्रृंखला विकास कसरी गर्ने र स्थानीय बालीहरूको के महत्व छ भन्ने जस्ता कुराहरूबारे अनविज्ञ रहेका मुकुन्द र कर्णाली कृषि सहकारी संस्था लिमिटेडका कृषकहरूलाई स्थानीय बाली परियोजनाले यी सबैबारे जनचेतना जगाउने काम गरेको थियो । त्यसपछि मुकुन्दको सुवर्ण सिमकोट खाद्य उद्योग, कर्णाली कृषि सहकारी लिमिटेड र स्थानीय बाली परियोजनाको बीचमा स्थानीय बाली प्रवर्धन र मूल्य श्रृंखला विकास गर्ने हेतु त्रिपक्षीय सम्झौता भयो । सोही सम्झौताअनुरूप स्थानीय बाली परियोजनाले सहकारी र मुकुन्द रोकायाबीच पुलको भुमिका खेल्थ्यो । कर्णाली कृषि सहकारी संस्थाले स्थानीय खाद्य बालीहरू उत्पादन गर्ने र मुकुन्दले सोही बालीको प्रशोधन प्याकेजिङ गरेर बजारमा बिक्री गर्ने भयो । २०६६ सालमा खाद्य उद्योग सञ्चालन गरेका उनले २०७५ सालसम्म आइपुग्दा विभिन्न स्थानीय बालीहरूको वस्तु र परिकारहरू जस्तै: चिनो तथा कागुनोको चामल र बिस्कुट, जौको सातु, कोदो तथा फापरको पिठो, सिस्नोको चाउचाउ, आदि उत्पादन गरी स्थानीय तथा राष्ट्रिय बजारसम्म पुऱ्याउँदै आएका छन् । रोकायाले गत साल स्थानीय बाली परियोजनाको सहयोगमा स्थानीय बालीहरूको खाद्य परिकार बनाउने ३ दिने तालिम लिएका थिए । त्यही तालिममा सिकेका आधारमा उनले अहिले अरुलाई तालिम दिने प्रशिक्षकको रूपमा समेत संलग्न भएर मनग्य आम्दानी गरिरहेका छन् । मुकुन्द रोकायाले विभिन्न राष्ट्रियस्तरका मेलाहरू र महोत्सवहरूमा सहभागी भएका छन् । उनले वर्षमा करिब १५ लाख रूपैयाँको कारोबार गर्दै आइरहेका छन् । रोकायाले २०७४ सालको राष्ट्रिय औद्योगिक मेला र २०७५ सालमा भएको दोस्रो प्राङ्गारिक कृषि मेला दुबैमा दोस्रो स्थान हासिल गरी 'नमुना कृषि उद्यमी' को चिनारी पनि पाएका छन् । यिनै कारण उनी हुम्ला किसानहरूमाभ्र प्रेरणाको स्रोत बनेका छन् । मुकुन्द भन्छन् - 'स्थानीय बालीको संरक्षण, प्रवर्धन र बजारिकरण गरी कर्णालीका बासिन्दाको खाने बानीमा परिवर्तन ल्याउनु नै हाम्रो प्रमुख कर्तव्य हो ।' स्थानीय बाली परियोजनाले उनलाई प्रशिक्षण र परिचालन गरेको हुनाले मुकुन्द रोकाया हुम्लामा नमुना कृषि उद्यमीको रूपमा चिनिएका छन् । उनको निरन्तरको प्रयासले हुम्लाभन्दा बाहिर पनि स्थानीय बालीको प्रशोधित उत्पादनको बजारिकरण र प्रवर्धन हुँदै गएको छ ।

✍ सुन्दर रावत र सरोज पन्त

आर्थिक सशक्तिकरण हुँदै हुम्लाको सहकारी

हुम्ला जिल्ला दुर्गम तथा पिछडिएको क्षेत्रमा सूचीकृत जिल्ला हो । जिल्लाका ७ गाउँपालिकामध्ये एक खार्पुनाथ गाउँपालिकाको वडा नं. ४ (साविकको छिप्रा गा.वि.स.) मा २९६ घरधुरी छिप्रा, माभा, नल्ला र लेखगरी चारवटा बस्तीमा छरिएर रहेका छन् । यहाँ बाहुन, क्षेत्री, ठकुरी र दलित जातिका मानिसहरू बसोबास गर्छन् । भौगोलिक हिसाबले चारवटै बस्ती पूर्वी मोहडा फर्केको र बलौटे माटो भएकाले खेतीयोग्य छन् । २०५८ सालभन्दा पहिले यी गाउँहरूमा कुनै पनि सामाजिक संघ-संस्था थिएनन् । गाउँमा विकास, सामाजिक नीतिनियम, दण्ड जरिवाना, चाडपर्व र जन्म-मृत्युको संस्कार आदि गाउँका गन्धमान्य व्यक्तिहरूले गरेको निर्णयबमोजिम हुने गर्दथ्यो । गाउँका सबैलाई निर्णयको जानकारी सामाजिक काम गर्न खटाइएका व्यक्तिहरूबाट गराइन्थ्यो । पुँजी अभावका कारण मानिसहरू व्यापार व्यवसायमा संलग्न थिएनन् । आफुसँग भएको उत्पादन वा वस्तु साटासाट गर्ने चलन थियो । खरिद-बिक्री गर्ने चलन थिएन । छिप्रा निवासी टक्क हमालका अनुसार मासिक ५ देखि ८ प्रतिशत ब्याजमा साहु महाजनबाट ऋण लिने चलन थियो ।

यी गाउँहरूमा कुनै पनि समूह वा सहकारी नभएको कारण त्यसबारे कृषकहरूलाई केही पनि थाहा थिएन । कृषकहरूले आफ्नै तरिकाले परम्परागत खेतीका साथै पशुपालन गर्दै आएका थिए । कृषकहरूले कुनै पनि तालीम पाएका थिएनन् । स्थानीय सामुदायिक सशक्तिकरणका माध्यमबाट दिगो कृषि वातावरण, सुरक्षित जिविकोपार्जनका आधारहरूको विकास, दिगो वातावरणीय व्यवस्थापन तथा प्राकृतिक स्रोत साधनहरूको संरक्षण, सम्बर्द्धन तथा व्यवस्थापन र आर्थिक समृद्धि तथा आत्मनिर्भरताको विकास गर्नका लागि हुम्लाबासीलाई सघाउने उद्देश्यले 'हुम्ला विकास पहल' नामक परियोजना छिप्रामा पनि संचालन भयो । प्रत्येक वडामा एउटा-एउटा समूह बन्थो र ती वडा-समूहहरूबाट दुई-दुई जना पर्ने गरी अक्सरा हमालको नेतृत्वमा १८ जनाको जैविक विविधता संरक्षण समिति गठन भयो । यसलाई अझै सशक्त बनाउनको लागि २०७० सालमा नवराज भण्डारीको नेतृत्वमा श्री कर्णाली कृषि सहकारी संस्था स्थापना गरी छिप्रा, माभा, नल्ला र लेख समूह सदस्यहरू मिली सुर्खेतमा सहकारी दर्ता भयो ।

२०७० साल साउनदेखि नै संयुक्त राष्ट्र संघीय वातावरण कार्यक्रमको आर्थिक सहयोगमा बायोभर्सिटी इन्टरनेसनल, नेपाल कृषि अनुसन्धान परिषद् (नार्क) र ली-बर्डद्वारा संयुक्त रूपमा हुम्लाको छिप्रालगायत जुम्ला, दोलखा र लमजुङमा स्थानीय बाली परियोजना (उच्च पर्वतीय क्षेत्रको खाद्य सुरक्षाका लागि स्थानीय बाली विविधता) संचालनमा आयो । यो परियोजनाअन्तर्गत उच्च हिमाली भेगमा पाइने फापर, कोदो, चिनो, सिमी, लट्टे, कोदो, कागुनो र चिसो सहने धानको विविधता, संरक्षण तथा प्रवर्द्धनमा काम हुनुका साथै चार वटै जिल्लामा सामुदायिक बीउ बैंकको पनि स्थापना भयो ।

अहिले कर्णाली सहकारीअन्तर्गत १८ सदस्यीय सञ्चालक समितिबाट सामुदायिक बीउ बैंकको सञ्चालन भइरहेको छ । यस बीउ बैंकमार्फत लोप हुन लागेका बीउको संरक्षण, सरोकारवालाहरूको नेतृत्व विकास, लैंगिक समानतालगायत जैविक विविधता पाठशाला र अन्य चेतनामूलक कार्यक्रमहरू सञ्चालन भइरहेका छन् । साथै कर्णाली सहकारीबाट आय आर्जनका लागि तरकारी तथा अन्न बालीका बीउ उत्पादन, कृषि सामग्रीहरूको आपूर्ति र घुम्तीकोष जस्ता कार्यक्रमहरूमा सहयोग हुँदै आएको छ । शुरुमा (२०७० सालमा) २७ जना महिला र २५ जना पुरुष रहेको श्री कर्णाली कृषि सहकारी संस्थाको कुल पुँजी रु ५२,०००/- रहेकोमा अहिले (आ.व. २०७५/७६ सम्म) चालु पुँजी रु. २३,०२,२४०/-, शेयर पुँजी १,५४,०००/- र बचत संकलन रु ४,२६,२००/- जगेडा तथा अन्य कोषहरू रु. ५५,२४०/-, ऋण प्रवाहबाट प्राप्त ब्याज रु. १,३१,४००/- र प्रवेश शूलकवापत प्राप्त रु. १,५४,२००/- रहेको छ । २०७५ साल चैत्र महिनासम्म महिला ८४ र पुरुष ७० जना गरी जम्मा १५४ जना सदस्य पुगेको यस सहकारीले वर्षेनी गाउँ तथा वडा परिषद्बाट विभिन्न कृषि कार्यक्रमका लागि अनुदान प्राप्त गर्दै आएको छ । त्यस्तै सामुदायिक बीउ बैंकका लागि खाद्य सुरक्षा कार्यक्रमबाट रु. ३,००,०००/-, गाउँपालिकाबाट बीउ बैंक भवनको लागि २०७५/०७६ मा रु. १०,००,०००/-, कोदो चुट्टने मेसिनको लागि रु. १,००,०००/-, वडा कार्यालयबाट सिमीको व्यापारको लागि रु. १,००,०००/- अनुदान प्राप्त गर्न सफल भएको छ । हाल आफ्नै जग्गा खरिद गरी कार्यालय भवनसमेत निर्माण भइसकेको छ ।

प्रयास गरे सबै कुरा सफल हुन्छ भन्दै सहकारी अध्यक्ष नवराज भण्डारी भन्नुहुन्छ - 'अब हुम्ला जिल्लामा रहेको एक मात्र सामुदायिक बीउ बैंकलाई दिगो बनाउन राज्यबाट स्रोत साधन कसरी प्राप्त गर्ने, सहकारीमार्फत बीउ उत्पादन र बजारीकरण गरी कृषि उत्पादन बढाउन के गर्ने, सहकारी सदस्यहरूलाई सशक्त बनाई जिल्लाकै नमुना सहकारी कसरी बनाउने भन्नेमा भावी योजनाहरू केन्द्रित रहने छन् ।'

श्री कर्णाली कृषि सहकारी संस्थाले गरेको महत्वपूर्ण कार्य र हासिल गरेका उपलब्धिहरू अरु सहकारी संस्थाको लागि उदाहरण बन्न सक्ने कुरामा कसैको दुई मत छैन ।

✍ सुन्दर रावत र सरोज पन्त

नेपाल कृषि अनुसन्धान परिषद् (नार्क)

सिंहदरबारप्लाजा, काठमाडौं नेपाल (www.narc.gov.np)

नेपालमा कृषि अनुसन्धानको उद्देश्यले वि.सं. २०४८ सालमा स्थापित एक स्वायत्त राष्ट्रियस्तरको सरकारी संस्था हो ।

कृषि विभाग

हरिहरभवन, ललितपुर, नेपाल (www.doanepal.gov.np)

कृषि विभाग नेपालमा कृषि क्षेत्रको समग्र विकासमा जिम्मेवार कृषि तथा पशुपन्छी विकास मन्त्रालयअन्तर्गत कृषि प्रसार तथा विकासका क्षेत्रमा काम गर्ने एक सरकारी निकाय हो ।

जैविक विविधता, अनुसन्धान तथा विकासको लागि स्थानीय पहल (ली-बर्ड)

पोखरा, नेपाल (www.libird.org)

कृषि, जैविक विविधता र प्राकृतिक स्रोतबाट जीवन यापन गरिरहेका ग्रामीण कृषक समुदायको सशक्तिकरणमार्फत सामाजिक न्यायको प्रवर्धन तथा गरिबी न्यूनीकरण गर्ने उद्देश्यले वि.सं. २०५२ सालमा स्थापित एक गैह्र नाफामूलक गैह्र सरकारी संस्था हो ।

बायोभर्सिटी इन्टरनेसनल

रोम, इटली (www.biodiversityinternational.org)

बायोभर्सिटी इन्टरनेसनल विश्वमा दिगो खाद्य तथा पोषण सुरक्षाको निम्ति कृषि जैविक विविधताको संरक्षण तथा उपयोग गर्न आवश्यक वैज्ञानिक प्रमाण, व्यवस्थापकीय अभ्यास तथा नीतिगत विकल्पहरू खोजी गर्ने एक विश्वव्यापी अनुसन्धानमूलक अन्तर्राष्ट्रिय संस्था हो ।

कागुनो बीउ उत्पादक कृषक, घनपोखरा, लमजुङ

For more information

Integrating Traditional Crop Genetic Diversity for Mountain Food Security
(स्थानीय बाली परियोजना)

GEF UNEP Project Management Unit, Bioversity International
National Gene Bank, Nepal Agricultural Research Council
Khumaltar, Lalitpur, Nepal

Tel. +977-01- 5275141

Web www.himalayancrops.org

Contact Devendra Gauchan (d.gauchan@cgiar.org),
Bioversity International

Local Initiatives for Biodiversity, Research and Development (LI-BIRD)

PO Box 324, Pokhara, Kaski, Nepal

Tel +977-61-526834, 535357

E-mail info@libird.org

Web www.libird.org

